februari 2013
1
jaargang 24

TRANSPARANT

Uitgave van de Vereniging van Christen-Historici

Weinig secularisering in Amsterdams-Jiddische geschiedschrijving

Openheid christelijke traditie moet meer klinken

Voor Van Deursen waren feiten heilig

Transparant is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici (VCH) en verschijnt viermaal per jaar.

Redactieadres:
Dr. D. M. L. Onnekink
Albrecht Thaerlaan 36
3571 ED Utrecht
redactie@christenhistorici.nl

Redactie:
Dr. D. M. L. Onnekink (hoofdredacteur)
Drs. L. J. van Damme
J. A. Logmans MA
Dr. E. Koops
Mw. C. P. Mallegrom MA (eindredacteur)
Dr. A. Nobel
Mw. A. E. van Huit-Schimmel MA
G. P. Schipaanboord MA
Christiaan Veldman BA

Vormgeving:
A. J. van Pijkeren, Erdee Media Groep

Grondslag en doel VCH:
De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de gereformeerde belijdenis. De vereniging stelt zich ten doel de bezinning op de geschiedenis en de beoefening en overdracht ervan te bevorderen en aan te moedigen. Ook behartigt de vereniging binnen de kaders van grondslag en doel de belangen van haar leden.

Bestuur:
Mw. drs. B. Biemond-Boer
Prof. dr. B. A. Jansen-de Graaf (voorzitter)
Drs. G. C. Hennink (secretaris/penningmeester)
Drs. J. C. Snel (algemeen adjunct)
Drs. E. van Vlastuin MA

Comité van aanbeveling:
Prof. dr. W. J. op 't Hof
Prof. dr. A. de Reuver
Prof. dr. G. J. Schutte
Prof. dr. W. van 't Spijker
Drs. N. C. van Velzen
Dr. J. R. Wolffe

Erelid:
Mw. drs. J. L. van Essen

Secretariaat VCH:
Drs. G. C. Hennink
Werf 4
2871 GV Schoonhoven
gercohennink@online.nl
Gironummer 2664113 t.n.v. Penningmeester VCH, Schoonhoven

Abonnementen:
Via onze website www.christenhistorici.nl kunt u abonnee worden van Transparant. U kunt zich ook wenden tot het secretariaat.
Een abonnement kan op ieder gewenst moment ingaan. Een abonnee is automatisch lid van de VCH, tenzij hij of zij schriftelijk aangeeft dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij evenementen die de VCH organiseert.
Een abonnement kost slechts € 27,50 per jaar. Studenten kunnen op vertoon van een kopie van hun studentenkaart abonnee worden voor € 13,75 per jaar. Het studententarief geldt voor een periode van maximaal vijf jaar. U krijgt een acceptgiro waarmee u het abonnementsgeld kunt voldoen. Opzegging dient te gebeuren uiterlijk op 1 december voorafgaand aan het abonnementsjaar.
Een los nummer kunt u bestellen via het secretariaat voor € 7,00 inclusief verzendkosten.

Advertenties:
Advertenties worden geregeld via Erdee Media Groep. Wilt u een advertentie plaatsen? Neem contact op met de advertentieafdeling via www.erdeeservice.nl.

©2013 Vereniging van Christen-Historici.
Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de Vereniging van Christen-Historici.

Issn0928/1282

Transparant wordt geëxploiteerd door Erdee Media Groep, gevestigd in Apeldoorn.

Erdee Media Groep

4 Rapport: musea reageren goed op crisis.

6 "Van Deursen richtte zich sterk op het leven zelf. Dat was in de jaren zeventig echt vernieuwend."

11 "Misschien kan een 'snel' medium als Twitter de trage praktijk van geschiedwetenschap een menselijk gezicht geven"

12 Wallet: Amelander achtte de kans reëel dat de tien stammen spoedig gevonden zouden worden. Dan zou de messiaanse tijd gaan aanbreken.

18 "Christelijke politiek is vaak bezig eigenheid te definiëren, terwijl een christen niet moet zeggen: 'je moet worden als ons', maar: 'er is ruimte voor jou'."

Eigen weg

Bij een nieuw jaar horen goede voornemens. Dat geldt ook voor ons als christenhistorici. Mocht u er zelf nog geen hebben voor 2013, dan heb ik een mooie suggestie, geformuleerd door Arie van Deursen in het najaar van 2010 in *Transparant* over 'de toekomst van de VCH en de christelijke geschiedschrijving'. Hij schreef: "Laten we daarom gerust alle schuchterheid afleggen, en schrijven op onze eigen voorwaarden." Hij meende bovendien dat een christenhistoricus ook christelijke geschiedschrijving schrijft, anders is die eerste kwalificatie weinig zinvol. Met het overlijden van Van Deursen ruim een jaar geleden verdween een van de meest spraakmakende christenhistorici. Toch was Van Deursen altijd ambivalent in zijn visie op christelijke geschiedschrijving, maakte hij graag een onderscheid tussen 'feiten' en 'interpretatie', wat soms wat kunstmatig overkwam. Zijn visie komt mooi naar voren in een interview in dit nummer met Joke Roelevink over de herdenkingsbundel over Van Deursen die onlangs verscheen.

Al sinds haar oprichting heeft de Vereniging geworsteld met haar taak binnen de historische wereld. Daarbij verschilden de meningen vaak sterk, en dat doen ze nog steeds. In hoeverre heeft christelijke geschiedschrijving een geheel eigen, bijna verzuild, karakter, en in hoeverre verschilt zij niet wezenlijk van seculiere geschiedschrijving? Of moeten we de term maar gewoon vergeten en elkaar als christenhistorici ontmoeten?

Als historicus is de drang om ook onze eigen visie daarop te historiseren groot. Onmiskenbaar is er de afgelopen decennia een trend geweest waarin 'christelijke geschiedschrijving' langzaam maar zeker is verwaterd. Maar dat geldt tevens voor andere interpretaties, zoals de marxistische. Maar hoe christenhistorici ook van mening verschilden, er was altijd wel iets dat hen juist verbond. Het is moeilijk, misschien zelfs onmogelijk, om Gods aanwezigheid in de geschiedenis te vinden. Maar, zo meende Van Deursen, het is voor ons ook onacceptabel om een geschiedenis te schrijven alsof God niet bestond. Herbert Butterfield zei ooit dat wie dat zegt eigenlijk in een cirkel rondloopt zonder ergens te komen.

Er is nog iets wat kenmerkend is aan christenhistorici. Sommigen hebben juist om theologische of wetenschappelijke redenen een terughoudendheid om hun geloof te verbinden aan hun wetenschappelijk werk. Anderen zijn dat veel minder. Maar wat hun mening ook is, christenhistorici moeten altijd eigenzinnig zijn. In een speech gegeven bij de oprichting van de VCH in september 1990 raadde George Puchinger aan een 'tweesporenbeleid' te volgen. Ga gerust naar de universiteit, meende hij, maar men moet daar "mijns inziens geestelijk liefst maar zoveel mogelijk losblijven van al die computerprogramma's, schoolse werkklasjes en HBS-opdrachten die men binnen de hedendaagse universiteit ontvangt, om zelf een geestelijke weg te vinden in de doolhof van de geschiedbeoefening". Sleutelwoord voor Puchinger was 'een eigen weg', een echo van de eigenzinnige visie van Van Deursen.

Ook de historici die in dit nummer schrijven of besproken worden kiezen een eigen weg. Naast het genoemde interview met Joke Roelevink over Van Deursen spreken George Harinck en Pieter Jan Dijkman zich uit over christendemocratie en historisch bewustzijn. Bart Wallet laat zien hoe Joodse historici de hand van God in de geschiedenis zagen, en ondergetekende beschrijft hoe Groen van Prinsterer de Vrede van Utrecht religieus duidde.

We hopen dat hiermee het goede voornemen van *Transparant* zichtbaar wordt: kies een eigen weg en wees daar niet schuchter in.

David Onnekink

VU start Kuyper Center

De Vrije Universiteit is per 1 januari gestart met het onderzoeksproject *Science beyond Scientism* en het *Abraham Kuyper Center for Science and Religion*. Het project onderzoekt of wetenschap de enige mogelijke manier is om kennis te verwerven. Het centrum organiseert publieke bijeenkomsten over de vraag of er grenzen zijn aan de wetenschap als het gaat om het begrijpen van onszelf en de wereld om ons heen. Het centrum wordt 22 februari officieel geopend. Onlangs werd bekend dat George Harinck benoemd is als adviseur van het *Kuyper Center* in Princeton. De grootste collectie Kuyperiana is in Princeton te vinden. Een deel van het Kuyperarchief is sinds kort digitaal beschikbaar op http://kuyper.ptsem.edu/?action=browse-collections.

beeld Transparant

Foto's Pearl Harbor online

Internetgigant Google heeft honderden foto's van de aanval van Japanners op de Amerikaanse marinebasis Pearl Harbor in 1941 online gezet. Google greep de 71e verjaardag van de slag op 7 december aan om de foto's vrij te geven. Op die dag in 1941, om 7.55 uur plaatselijke tijd, wierpen de Japanners honderden bommen af op de militaire haven op een van de eilanden van Hawaï. Bij de aanval kwamen 2402 Amerikanen om het leven en raakten er 1282 gewond. Amerika raakte zo direct betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. De volgende dag verklaarden de Verenigde Staten de oorlog aan Japan.

beeld LIFE Photo Collection

beeld M. Minderhoud

Nederlandse musea reageren goed op crisis

De Nederlandse musea weten zich toe nu toe aardig te redden in de economische crisis met afnemende subsidies. Dat blijkt uit het rapport *Museumcijfers 2011* van de Museumvereniging en de Vereniging van Rijksmusea. Veel musea hebben met succes gezocht naar inkomsten bij particulieren. Ook werkt een groter contingent vrijwilligers bij musea dan voorheen. In 2011 trokken musea in totaal bijna twintig miljoen bezoekers. Ondanks de hoopvolle toon van het rapport moeten veel musea alle zeilen bijzetten om te kunnen blijven bestaan. Geregeld haalt een museum die de noodklok luidt de krant. Sommige musea moeten dicht. Het Legermuseum in Delft (foto) gaat verhuizen naar Soesterberg. Het openhouden van twee locaties kost te veel geld.

beeld Transparant

VOC-archief in Indonesië vergaat

Het archief van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) ligt opgetast in het nationaal archief in Jarkarta, Indonesië. De omstandigheden in het Arsip Nasional zijn echter verre van ideaal. Stof en schommelingen in luchtvochtigheid en temperatuur doen de archieven geen goed. Historicus Hendrik Niemeijer trok onlangs in dagblad Trouw aan de bel. "Elk jaar verdwijnen tientallen meters aan archief. Ook kan je sommige documenten nog maar één keer lezen, want als je de bladzijde omslaat kan het in kleine stukjes uiteenvallen en is het weg." Niemeijer is betrokken bij een digitaliseringsproject. Volgens de historicus voelen zowel de Nederlandse als de Indonesische overheid zich nog niet verantwoordelijk voor het archief.

Benoemingen

In de afgelopen tijd zijn een aantal wetenschappers benoemd als bijzonder hoogleraar. Universiteit van Amsterdam: in januari Charles van den Heuvel voor de leerstoel Digitale methoden en Geschiedwetenschappen. Universiteit van Tilburg: per 1 januari Léon Hanssen voor Life Writing and Cultural Memory. Vrije Universiteit: per 1 januari Joost Schokkenbroek voor de nieuwe leerstoel Maritieme Geschiedenis en Maritiem Erfgoed en in november Ulbe Bosma bij voor Internationale en Comparatieve Sociale Geschiedenis. Roosevelt Academy in Middelburg: vanaf januari Arjan van Dixhoorn voor de geschiedenis van Zeeland vanaf de Middeleeuwen. Als 'gewoon' hoogleraar is Tine De Moor in december benoemd voor Instituties voor collectieve actie in historisch perspectief aan de Universiteit Utrecht (foto). Henk Wals is in november benoemd tot directeur van IISG. Lex Heerma van Voss werd in zijn plaats directeur van Huygens ING.

beeld Sjaak Verboom

Troelstramuseum in de maak

Directeur Bert Looper van het historisch en letterkundig centrum Tresoar in Leeuwarden wil een verplaatsbaar museum oprichten over Pieter Jelles Troelstra (1860-1930), een van de oprichters van de SDAP, de voorloper van de PvdA. In een zeecontainer moeten in tekst, afbeeldingen, geluid en filmbeeld het gedachtegoed van de Friese sociaaldemocraat worden belicht. De Tresoar heeft al een aantal spullen van Troelstra in bezit van een expositie over Troelstra in het verleden. Voor de realisatie van de Troelstracontainer, ontworpen door het Leeuwarder vormgeversbureau Artitude, is ongeveer 75.000 euro nodig. Daarbovenop komt een jaarbudget.

beeld Wikimedia

‘Heer en meester op het bronneneiland’

Joke Roelevink over A.Th. van Deursen

“Student-assistent voor het leven”, zo betitelt Joke Roelevink zichzelf. In 1973 werd ze aan de Vrije Universiteit aangesteld om A.Th. van Deursen te assisteren bij de voorbereidingen van onderwijs en onderzoek. Ze kon toen nog niet vermoeden dat het een vriendschap voor het leven zou worden. In gesprek met een historica die de VU-hoogleraar typeert als een “uitzonderlijk begaafd onderzoeker”, maar tegelijkertijd de kritiek niet schuwt.

Arjan Nobel

Joke Roelevink dook diep in de nagelaten documenten van de in 2011 overleden historicus A.Th. van Deursen. Ze ordende zijn archief. “Toen hem na zijn emeritaat werd gevraagd wat hij ging doen, antwoordde hij dat hij nu dominee ging worden. Dat kunnen we niet helemaal afdoen als ironie. Ik denk dat hij voor zichzelf echt een taak zag om zich tegen de cultuur te verzetten en dat is ook steeds meer in zijn boeken doorgesijpeld.”
beeld Huygens ING

Wie de gezellige woning van Joke Roelevink betreedt, weet direct dat hier een historica huist. Boeken voeren de boventoon. Geen wonder. “Al toen ik twaalf was, wist ik dat ik geschiedenis wilde studeren.” Op de tafel ligt, naast een stapel andere studies – “die moet ik nog lezen” - het boek dat zij samen met Fred van Lieburg samenstelde: *Een gereformeerde jongen. Arie Theodorus van Deursen 1951-2011*. Een bundel met een uitgebreide biografie, een complete bibliografie en bijna dertig bijdragen van collega’s, medewerkers, leerlingen en kennissen.

Bijna hadden de wegen van Roelevink en Van Deursen elkaar niet gekruist. “Ik wilde in 1971 in Utrecht gaan studeren, maar daar was vanwege loting geen plaats en zo werd het Amsterdam. Het was zeker geen principiële keus, maar ik heb er nooit spijt van gehad.” Ze koos de hoofdvakken middeleeuwen en nieuwe geschiedenis, volgde geschiedenis van de filosofie als bijvak en leek voorbestemd voor het onderwijs. “Als Van Deursen geen geld voor me had aangevraagd, dan was ik nu waarschijnlijk lerares geweest in Hilversum,” lacht Roelevink.

Na een student-assistentschap bij Van Deursen volgde een promotieonderzoek. “Na anderhalf jaar raadde hij mij aan om te gaan solliciteren. En zo kwam ik in 1978 terecht bij de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, het huidige Huygens ING. Daar ging ik verder met het project waar Van Deursen destijds ook aan had meegewerkt: de resoluties van de Staten-Generaal (1610-1670). Na zeventien jaar ben ik overgestapt naar de Bataafs-Franse tijd, daarna volgde de patriottentijd. Binnenkort hoop ik een project te gaan opzetten over de kerk als *civil society* in de zestiende en zeventiende eeuw.”

Naast haar Haagse werkzaamheden was Roelevink jarenlang maatschappelijk actief. Ze zat onder andere in het hoofdbestuur van de Confessionele Vereniging, was lid van de redactie van het *Hervormd Weekblad Confessioneel* en lid van de commissie voor Theologisch Wetenschappelijk Onderwijs (TWO, het bestuur van de kerkelijke opleiding van de Hervormde Kerk en de PKN). Ze is nog steeds betrokken bij het kerkenwerk in haar woonplaats Zoetermeer. Tussendoor wist ze ook nog haar proefschrift af te ronden. In 1986 promoveerde ze cum laude op een studie over het geschiedenisonderwijs aan de Utrechtse Universiteit van 1735 tot 1839. “Dit boek ging vooral over de werking van de universitaire wereld. Eigenlijk zou ik nog een tweede deel schrijven over het onderwijs zelf. Maar dat is er nog niet van gekomen.”

Vernieuwend

Als student-assistent werkte Roelevink al mee aan het maken van een index voor *Bavianen en slijkgeuzen*. Voor *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* vulde ze noten en andere gegevens aan en selecteerde ze dorpen die in aanmerking kwamen voor een project dat later zou uitmonden in een boek over Graft. Ze kent Van Deursens werk dus vanbinnen en vanbuiten. Over haar persoonlijke favoriet is ze heel stellig: “*Bavianen en slijkgeuzen*. Met *Een dorp in de polder* als goede tweede. Natuurlijk zijn een aantal van de conclusies uit *Bavianen* inmiddels achterhaald. Maar het blijft een mijlpaal in de beoefening van de kerkgeschiedenis. En niet te vergeten zijn staatkundige stukken. Die staan nog steeds als een huis en kun je met een gerust hart aan studenten opgeven.”

Over de vraag hoe Van Deursens oeuvre het beste valt te typeren, hoeft Roelevink niet lang na te denken: “Ik zie daarin vier punten. Hij was een uitzonderlijk begaafd onderzoeker, zoals je dat maar bij weinig mensen tegenkomt. Hij kon het maximale uit een onderwerp halen, in relatie tot wat er in de bronnen is te vinden. Je kan hem volgens mij ook nergens, althans in zijn vroegmoderne werk, betrappen op het feit dat hij een bronnenbestand totaal niet heeft opgemerkt. In de tweede plaats had hij natuurlijk een voortreffelijke en geheel eigen schrijfstijl, die hij in de loop der tijd ook steeds meer heeft gepolijst. Wanneer we meer inhoudelijk kijken, dan zien we dat hij zich liet inspireren door theorieën, maar daar bleef het dan ook wel bij. Eigenlijk liet hij die in zijn werk geheel buiten beschouwing. Hij ging ook vrijwel nooit in discussie met collega’s. Als vierde, ten slotte, zien we dat hij zich in zijn werk heel sterk richtte op het leven zelf. Dat was in de jaren zeventig echt vernieuwend. In die tijd was de sociaal-economische geschiedschrijving nog enorm overheersend. Veel boeken bevatten vooral de grote economische lijnen, zoals we dat zien bij Braudel. Of het ging juist over micro-onderwerpen, maar die studies eindigden meestal in eindeloze rijen tabellen. Persoonlijk vond ik het een verademing dat Van Deursen dit links liet liggen en zich veel meer richtte op de mensen zelf. Hoe leefden zij, hoe dachten zij, wat bewoog hen?”

Exegetisch

Schuilt in Van Deursens sterke punten ook niet direct zijn zwakte? “Absoluut, de feiten waren voor hem heilig. Natuurlijk las hij wel literatuur, maar die verwerkte hij toch vooral als een dataarchief. Vergelijkingen waren niet aan hem besteed en grote structuren en veranderingen bleven dan ook achterwege. Daarnaast zie je ook heel duidelijk dat hij zich altijd heel sterk heeft gericht op de bronnen die binnen handbereik lagen. Die waren al zo rijk, daar had hij genoeg aan. Voor een onderzoek naar de val van Wezel reisde hij niet naar Duitsland om daar nog onderzoek te gaan doen. Dat was echt een zwakte.” Lijken zijn onderzoeksonderwerpen daardoor niet heel erg op een eiland te liggen, terwijl hij de wereld eromheen soms vergat? Roelevink: “Je zou zijn boeken inderdaad kunnen typeren als ‘bronneneilanden’. Maar eerlijk is eerlijk, hij was op die eilanden wel heer en meester.”

Wanneer Roelevink het gebrek aan theoretische structuur in het werk van de VU-hoogleraar probeert te duiden, komt ze uit bij zijn persoonlijkheid. “In wezen interesseerde het hem gewoon niet. Eigenlijk zie je dat hij in veel opzichten heel sterk exegetisch en juist heel weinig dogmatisch te werk ging. In dat verband is het illustratief dat hij, kerkelijk gezien, vond dat theologen elkaar maar niet te veel in de haren moesten vliegen. Daarin herken je nog het trauma van de Vrijmaking. Ik had hem nog weleens willen vragen naar de Nationale Synode van Dordrecht. Ik denk dat hij het in de grond van de zaak betreurde dat het ooit zo ver had moeten komen.”

Volgens Roelevink zie je Van Deursens gereformeerde afkomst vaker doorklinken in zijn werk. “Je komt in *Bavianen en Slijkgeuzen* regelmatig afgescheiden trekken tegen. Hij moest

Mevrouw Van Deursen wordt het boek *Een gereformeerde jongen* overhandigd door historicus Fred van Lieburg. Op de achtergrond Joke Roelevink. beeld Ernst van Deursen

bijvoorbeeld niets hebben van het idee van de volkskerk en legde enorm veel nadruk op de avondmaalsgemeenschap. De brede dooppraktijk kreeg veel minder aandacht. Datzelfde gold voor de zelfstandigheid van de plaatselijke kerken, terwijl in de praktijk de invloed van de classes, de Staten en de ambachtsheren echt heel groot was.”

Oordelen

Een tweede kritiekpunt van Roelevink ligt in het verlengde van Van Deursens omgang met de bronnen. “Hij maakte heel sterk een tweedeling: je had de bronnen en daar zette je een oordeel naast. Die redenering heb ik eigenlijk nooit kunnen volgen. Ik geloof niet dat je waardevrij onderzoek kunt doen en dus ook niet dat je een persoonlijk oordeel helemaal los kunt zetten van je archiefwerk. Ik vind dat je daarin niet zo’n enorme scheiding moet aanbrengen. Je moet gewoon erkennen dat iedereen zijn vooroordelen en zijn voorkeuren heeft.”

Maar is juist Van Deursen niet daarvan het beste bewijs? “Zeker, je ziet dat hij vanaf het midden van de jaren tachtig toch steeds meer zijn eigen oordeel gaat geven. Ik zie daarin overigens echt een ontwikkeling. Hij leverde eerder ook weleens commentaar op een gebeurtenis uit het verleden, maar zijn boek over Maurits vormt in dat opzicht toch wel een heel duidelijk omslagpunt. Daarin ging hij echt oordelen over een persoon en zijn daden en toen ging het ook tot commentaar van anderen leiden. Dat begreep Van Deursen echter niet. Hij had zelf de gedachte dat zijn oordelen los stonden van de feitelijke beschrijving en dat de lezers dat wel als zodanig zouden herkennen. Uit een brief van zijn hand blijkt overigens wel dat hij zich ervan bewust was dat geen twee historici dezelfde selectie uit de feiten zouden maken.”

Zelf is Roelevink geen bewonderaar van de cultuurcriticus Van Deursen. “Ik ▷

was het vaak met hem eens, maar tegelijkertijd vond ik hem regelmatig erg ongenuanceerd. Hij was echt veel te krachtig in zijn oordeel en daarmee riep hij ook een harde reactie op. Dat kan mijns inziens niet de bedoeling zijn. Daarin herken je toch weer de gereformeerde jongen. Toen hem na zijn emeritaat werd gevraagd wat hij ging doen, antwoordde hij dat hij nu dominee ging worden. Dat kunnen we niet helemaal afdoen als ironie. Ik denk dat hij voor zichzelf echt een taak zag om zich tegen de cultuur te verzetten en dat is ook steeds meer in zijn boeken doorgesijpeld."

Bijwoner

De cultuurkritiek maakte Van Deursen bekend en zelfs populair binnen de reformatorische gezindte. Hij werd steeds vaker geciteerd en soms zelfs geclaimd. Terecht? Roelevink is voorzichtig: "Voor een deel. Natuurlijk was hij een degelijke, ouderwetse gereformeerde man, zeker als het ging om ethische kwesties en politieke standpunten. Anderzijds waren er een heleboel *refo-topics* waar hij helemaal niets mee kon. 'Bevindelijkheid', bijvoorbeeld. Daarnaast had hij niets met concepten als 'Neerlands Israel', 'de kerk als planting Gods' of het aanwijzen van 'Gods hand in de geschiedenis'. Dat wilde hij niet, sterker, daar begreep hij ook niets van." Met een glimlach: "Hij voelde zich er wel thuis, maar was veel meer een 'bijwoner'. Zijn omgang met de Nadere Reformatie is in dit verband wel illustratief. Die interesseerde hem vooral vanuit historisch perspectief. Maar hij had geen affiniteit met de inhoudelijke bevindelijkheid."

"Je ziet hem ook steeds verspringen van alliantie, politiek bijvoorbeeld. Via de ARP, het CDA en de ChristenUnie kwam hij terecht bij de SGP. Maar het gaat te ver om hem vervolgens met een groep, of in dit geval met die partij, te vereenzelvigen. Uiteindelijk was hij vooral zichzelf, trouw aan zijn eigen standpunten. Hij hoorde niet bij groepen. Niet bij de refogroep, niet bij een kerkelijke groep. Niet voor niets noemde hij zich weleens 'Katwijks hervormd'. Voelde hij zich ergens niet meer thuis, dan ging hij niet in de aanval, maar ging hij weg."

Zwart-wit denken

Na het overlijden van A.Th. van Deursen keerde één aspect uit zijn werk steeds weer terug: het recht doen aan overledenen. Volgens Roelevink wordt hier wel een beetje een loopje mee genomen. "Je hoort nu steeds over thema's als het liefdegebod en over het recht doen, maar de seculiere en zakelijke kant wordt een beetje weggelaten. Ik vind persoonlijk dat je met het begrip recht doen heel voorzichtig moet zijn. Er is er maar Eén die recht doet en dat is God. Van Deursen was daar zelf ook heel voorzichtig in. Hij bedoelde dit op een heel beperkte manier. Ik zag onlangs dat hij in 2004, in een brief die over de bezettingstijd ging, schreef: 'Als het voor de huidige generatie al zo moeilijk is recht te doen aan haar directe voorgangers, wat zullen we dan niet tekortschieten tegenover de mensen die in vroegere eeuwen geleefd hebben?'"

"Vergelijkingen waren niet aan hem besteed en grote structuren en veranderingen bleven dan ook achterwege."

Roelevink is ook voorzichtig met Van Deursen te kwalificeren als christenhistoricus. "Ik denk dat hij zich zelf wel een christenhistoricus vond, maar hij had niets met groepsvorming. Het zou me niet verbazen als hij daar toch een beetje onthecht naar keek. Weliswaar heeft hij een tijdje in het bestuur gezeten van het Gezelschap van Christelijke Historici, maar waarschijnlijk ook meer omdat het hem werd gevraagd. Wel weet ik dat hij wel moeite had met de jongere generatie historici van christelijke huize. Hij vond hun taal te los en kon verschillende dingen niet meemaken. Denk maar aan zijn kritiek destijds op het boek over *Het gereformeerde geheugen*. Hij achtte de woordkeus veel te afstandelijk. Hij dacht daarin heel zwart-wit en het ontbrak hem, net als in de cultuurkritiek, aan de nuance."

Wanneer haar wordt gevraagd waar dat precies vandaan kwam, herinnert Roelevink zich het artikel dat Van Deursen in 2010 schreef voor *Transparant* over de toekomst van de christelijke geschiedschrijving.[1] "Hij begint daarin op een hele strikte, bijna theologische manier over geschiedenis te praten. Je kunt bijna stellen dat hij de Bijbel als een rechtstreeks uitgangspunt voor de wetenschap beschouwt. Daarnaast verwees hij voor de praktijk van de geschiedschrijving naar de links-liberale historicus Kernkamp (1864-1943), die vond dat het *Handboek* van Groen van Prinsterer aan de hoogste eisen van de wetenschap voldeed. Gedegen christelijke geschiedschrijving die de feiten rustig weergeeft, zou, zo concludeerde Van Deursen, ook vandaag de dag nog wel waardering krijgen."

Volgens Roelevink laat deze denktrant heel duidelijk zien dat Van Deursen in twee tradities stond: de gereformeerde traditie en de liberale traditie van zijn promotor Van Winter. "Beide tradities bewonderde hij en beide tradities heeft hij in de Huizinga-lezing naast elkaar willen zetten: de gereformeerde Da Costa naast de liberale Huizinga, die overigens weer de leermeester was van Pieter Jan van Winter. Van Deursen had het idee dat hij, vanuit deze twee tradities waar hij zelf op bouwde, zijn gehoor nog één keer moest waarschuwen voor de schuivende normen. Ik denk dat hij niet heeft beseft hoe deze twee tradities niet alleen enorm waren veranderd, maar ook uit elkaar waren gegroeid. Ja, dat ze ten diepste elkaar beten. De door hem bewonderde liberale traditie was in feite een vrijzinnig-protestantse traditie. Van die laatste was weinig meer over. Dat heeft hij onvoldoende ingezien. In een van zijn brieven kwam ik tegen dat hij werkelijk stomverbaasd was dat er zo veel reacties kwamen op zijn lezing."

Archief

Het archief van A.Th. van Deursen wordt ondergebracht bij het Noord-Hollands archief, de verzamelplaats van wetenschapsarchieven. Van Deursen vroeg Roelevink zelf om het archief te helpen inventariseren en te beschrijven. Daar is zij het afgelopen jaar druk mee geweest. Wie hierin het voorwerk van zijn boeken denkt te vinden, komt echter bedrogen uit. "Van Deursen gooide vrijwel al zijn onderzoeksgegevens weg. Datzelfde gold voor zijn college-aantekeningen. Zijn correspondentie is wel vrij volledig bewaard gebleven. Op basis daarvan kun je hem niet uittekenen, maar je leert wel veel over zijn wereldbeeld. Hij uitte zich gemakkelijker op papier dan in gezelschap." Stof voor een biografie? Roelevink: "Ik denk zeker dat er genoeg materiaal is. In *Een gereformeerde jongen* geven we slechts een inleiding van vijftig pagina's. Anderzijds, ik denk niet dat een biografie een wezenlijk ander beeld gaat geven. Ik zou een biograaf adviseren het voorlopig maar eens te laten bezinken tot een rustige wetenschappelijke evaluatie van het oeuvre mogelijk is." Zelf heeft Roelevink andere plannen: "Ooit heb ik aan Van Deursen voorgesteld dat hij eens een boek zou schrijven over de Waalse kerken in de zeventiende en achttiende eeuw. Dat heeft hij nooit gedaan. Het laat me echter niet los, want het is een prachtig en rijk archief." Vrolijk: "Ik hoop er nu zelf wat mee te gaan doen."

N.a.v. Fred van Lieburg en Joke Roelevink (red.), *Een gereformeerde jongen. Arie Theodorus van Deursen 1931-2011*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2012, 344 blz., € 24,95, ISBN 978 90 351 3890 2.

Noten

[1] A.Th. van Deursen, 'De toekomst van de christelijke geschiedschrijving', *Transparant. Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici* 21 nr. 4 (2010) 10-12. ◁

wetenschap

Historicus 2.0

Peter van Dam

Links laten liggen. Dat was tot voor kort mijn voornaamste gedachte als het ging over het gebruik van interactieve nieuwe media. Natuurlijk, ik zou niet weten hoe ik mijn werk zou moeten doen zonder een computer met tekstverwerker, e-mail en toegang tot de digitale bibliotheek. Ik heb zelfs een elektronische kaartenbak. Maar wat heeft een historicus nu eigenlijk te maken met zoiets als Twitter?
In mijn achterhoofd verzuchtte weliswaar een stemmetje dat ik het – nauwelijks de dertig gepasseerd – al niet meer kon opbrengen nieuwe mogelijkheden een kans te geven. Ik kon dat stemmetje echter gemakkelijk confronteren met voornoemde digitale vaardigheden. Het was bovendien niet moeilijk mijn scepsis met een paar welluidende argumenten te onderbouwen. De academische praktijk leeft toch van de aanname dat 140 tekens niet voldoende zijn voor een zinnige beschouwing? Doorzien historici niet bij uitstek de geringe waarde van zo'n vluchtige communicatievorm? Waarom zou ik me inlaten met een activiteit die schaarse tijd kost? En bovenal, wie zit er eigenlijk te wachten op korte berichten van een onderzoeker die de actualiteit niet eens op de voet volgt?
Toch bleef het knagen. Ik kon mezelf niet aan de indruk onttrekken dat ik mooie woorden vond om mijn irrationele weerstand in te kleden. Op mijn hoede voor gemakzucht gaf ik de argumenten voor het gebruik van Twitter een kans. Erg veel tijd kan het in omloop brengen van 140 tekens in de eerste plaats niet kosten. Maar wat is de meerwaarde? Misschien kan juist een 'snel' medium de trage praktijk van de geschiedwetenschap een menselijk gezicht geven. Bijvoorbeeld door korte observaties uit het onderzoek en onderwijs te delen. Zo horen geïnteresseerden niet alleen van een historicus als deze eindelijk weer een boek heeft weten te voltooien. Bovendien biedt deze vorm ruimte om ook eens iets te delen dat niet meteen tot een artikel of een hoofdstuk hoeft te worden uitgewerkt.
Een medium als Twitter is bovendien laagdrempelig. Vermoedelijk is het mogelijk zo met onverwachte mensen in contact te komen. Misschien kunnen andere Twitteraars zelfs antwoorden of interessante suggesties voor onderzoek of onderwijs aandragen. Ten slotte bleek ook mijn vrees voor de beperkte hoeveelheid tekens ongegrond: gewoon doorverwijzen naar langere teksten. Misschien moet ik het gewoon maar eens proberen?

twitter.com/ph_van_dam

Peter van Dam is universitair docent aan de Universiteit van Amsterdam.

De Israëlische historicus Shmuel Feiner heeft geponeerd dat deze eeuw het geboorteuur is van de 'moderne jood'. Dat zou blijken uit een secularisering van het joodse leven, die zichtbaar wordt in het volgen van de jongste mode, het bezoeken van cafés en theaters, een schuivende seksuele moraal en het genot van overvloedig eten en drank. Het gezag van de rabbijnen zou ondertussen tanend zijn. beeld VandenHoeck & Ruprecht

God, ballingschap en verlossing

Religieuze geschiedvisies in achttiende-eeuwse Amsterdamse Jiddische geschiedschrijving

Heeft God iets te maken met ons verleden? En zo ja, is de hand van God dan aanwijsbaar in concrete gebeurtenissen? Het zijn vragen die direct weggelopen lijken uit de vroegmoderne christelijke geschiedschrijving. Maar zijn het ook vragen die joodse historici in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek bezighielden? Of hadden verlichte geschiedvisies de joodse kijk op het verleden inmiddels grondig veranderd?

Bart Wallet

De vraag naar de rol van religieuze geschiedvisies in de vroegmoderne joodse geschiedschrijving is nog vrijwel niet gethematiseerd. Dat is verrassend, omdat het raakt aan het debat over de betekenis van de achttiende eeuw in de joodse geschiedenis. De Israëlische historicus Shmuel Feiner heeft geponeerd dat deze eeuw het geboorteuur is van de 'moderne jood'. Dat zou blijken uit een secularisering van het joodse leven, die zichtbaar wordt in het volgen van de jongste mode, het bezoeken van cafés en theaters, een schuivende seksuele moraal en het genot van overvloedig eten en drank. Het gezag van de rabbijnen zou ondertussen tanend zijn, waardoor zij tevergeefs waarschuwden tegen de wereldse geneugten en met zorg een deel van hun gemeenschap zagen afglijden.[1]

Deze secularisering van het dagelijkse leven, aldus Feiner, werd gelegitimeerd met nieuwe religieuze en filosofische ideeën. Joodse intellectuelen zouden vatbaar zijn geweest voor het deïsme, waardoor God op een afstand geplaatst werd van het alledaagse leven en joden zich vrij zouden voelen zich aan hedonistische genoegens over te geven. In reactie op Feiner wordt met name het gebruik van de term 'secularisering' bekritiseerd, terwijl sommigen de ontwikkelingen die Feiner bespeurt zelfs al vroeger dateren.[2] Dat er sprake is van aanzienlijke verschuivingen in zowel leven als denken van de West-Europese joden, daarover lijkt overeenstemming te zijn.

Hoewel de vraag gesteld kan worden of het directe verband dat Feiner tussen praktijk en theorie legt de realiteit wel helemaal recht doet, biedt Feiners these ondertussen voldoende handvatten om ook naar achttiende-eeuws joods Amsterdam te kijken. Want hoe stonden de Amsterdamse joden in die hernieuwde intellectuele bezinning op de verhouding tussen God en wereld en daarmee tussen God en Israël? Er is temeer reden om daarnaar te kijken omdat in de intellectuele geschiedenis van de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek joden vrijwel alleen als voorwerp van gesprek voorkomen, maar zelf onzichtbaar zijn.

De artikel heeft als invalshoek de Jiddische geschiedschrijving die Amsterdamse Asjkenazische joden in de achttiende eeuw vervaardigden. Daarbij zal gekeken worden in hoeverre er sprake is van invloed van deïstische noties en God op een afstand van de werkelijkheid wordt gepositioneerd. Het is namelijk bij uitstek de historiografie waarin dit soort nieuwe visies vertaling zou kunnen krijgen.

Joodse geschiedenis voor iedereen

Waar hebben we het over als we de Jiddische geschiedschrijving uit Amsterdam centraal zetten?[3] Het is een relatief bescheiden corpus aan teksten, waarvan de betekenis echter moeilijk overschat kan worden. Het is namelijk een *missing link* in de geschiedenis van de joodse historiografie.[4] De Amsterdamse Jiddische geschiedschrijving overbrugt de kloof tussen de zestiende-eeuwse Hebreeuwse en de negentiende-eeuwse vooral Duits-joodse historiografie. Amsterdamse joden, mede geïnspireerd door het grote succes van historische boeken ▷

in de Nederlandse samenleving, schreven geschiedenis – maar niet in het Hebreeuws of de moderne talen. Zij kozen voor de taal van het volk, het Jiddisch. Hierdoor brachten ze het genre van de geschiedschrijving van het domein van de Hebreeuwstalige elite naar dat van de bredere Asjkenazisch-joodse gemeenschap.

Het karakter van de Amsterdamse Jiddische geschiedwerken liep ondertussen wel behoorlijk uiteen. Het *pièce de résistance* was zonder meer het volumineuze geschiedwerk *Sjeëris Jisroeil* (Rest van Israël; 1743) van Menachem Man ben Sjlomo ha-Levi Amelander.[5] Dat werk werd gepresenteerd als een vervolg op een middeleeuws-joodse bestseller, *Sefer Josippon*, waarin de joodse geschiedenis tot aan de val van de Tweede Tempel in 70 na Christus werd beschreven. Amelander beschreef op zijn beurt de joodse geschiedenis sinds 70 tot aan zijn eigen tijd – en had daarbij oog voor het joodse verleden van Jemen tot Rusland, van China tot de Nieuwe Wereld. Dat sloeg aan: zijn boek werd talloze malen herdrukt.

Tegenover de brede focus van Amelander staan de bescheidener kronieken die, grotendeels geïnspireerd door het ongekende succes van *Sjeëris Jisroeil*, nadien werden gepubliceerd. Deze kronieken wilden het verhaal vertellen daar waar Amelander ophield, dus vanaf 1743, en concentreerden zich bovendien op Amsterdam en de Nederlandse Republiek.[6] De eerste die Amelanders verhaal bij de tijd wilde brengen was Abraham Chaim Braatbard, een collega uit de joodse boekindustrie. Hij documenteerde in zijn *Ajn naje kornajk foen 1740-1752* de tumultueuze botsingen in Amsterdam tussen voor- en tegenstanders van de Oranjes, de anti-joodse relletjes van de gildes – maar vooral ook het alledaagse leven in de stad en in de joodse gemeenschap.[7] De uitgever van *Sjeëris Jisroel*, Kosman ben Joseph Baruch, deed hetzelfde toen hij in 1771 een nieuwe editie van het boek uitbracht. Hij voegde een nieuw hoofdstuk toe, dat eigenlijk vrijwel alleen de Amsterdams-joodse ontwikkelingen sinds 1743 documenteerde.[8]

Een soortgelijke 'successor chronicle' van Zalman ben Mosje Prinz, *Sjeëris am koudesj* (Rest van het heilige volk), is helaas verloren gegaan. Wel hebben we van hem een boekje, waarschijnlijk een onderdeel van dat grotere werk, waarin de strijd tussen patriotten en orangisten in 1784-1788 wordt beschreven. Daarbij wordt met name de rol en positie van de joodse gemeenschappen in kaart gebracht, die als een blok achter stadhouder Willem V stonden.[9] In een niet-gecatalogiseerd Amsterdams manuscript met korte aantekeningen voor preken, *Menachem Zion*, zijn nog een tweetal kroniekfragmenten te vinden, uit 1766 en 1779. Die hebben opnieuw een Amsterdamse focus en leggen getuigenis af van het joodse orangisme.[10]

Het slotstuk van de Amsterdamse Jiddische historiografie vormt een forse kroniek. In *Lezikorn* beschreef Bendit ben Eizek Wing de ingrijpende veranderingen in het politieke en joodse leven in de Republiek sinds de vlucht van de Oranjes en de komst van de Fransen in 1795.[11] Hij houdt zijn kroniek bij tot aan zijn overlijden in 1812. Het is een unieke bron waarin nauwgezet de impact van de staatkundige vernieuwingen, waaronder de emancipatie van de joden, op de samenleving wordt aangetoond.

Een opmerkelijk Jiddisch historisch werk heb ik echter nog niet vermeld. Dat staat namelijk los van de 'school van Amelander', omdat het eerder is geschreven en ook niet door de andere historici is gebruikt. Het betreft het manuscript uit 1711-1718 van Leib ben Oizer, de koster van de Amsterdamse Asjkenazische gemeente. Hij geeft daarin allereerst een Jiddische vertaling van de *Toledot Jesjoe ha-notzri* – een middeleeuwse 'counter-gospel' over het leven van Jezus – en voegt daar zijn eigen *Basjreibung foen Sjabse Tsvi* aan toe. Daarin verhaalt hij over de valse messias Sjabtai Tsvi, die in 1666 de hele joodse wereld in beroering wist te brengen. Ook Leib ben Oizer behoorde tot degenen die in hem geloofden. Ter waarschuwing voor komende generaties wilde hij het verhaal van Sjabtai Tsvi vastleggen, om ervoor te zorgen dat niemand meer in de val van een valse messias zou trappen.[12]

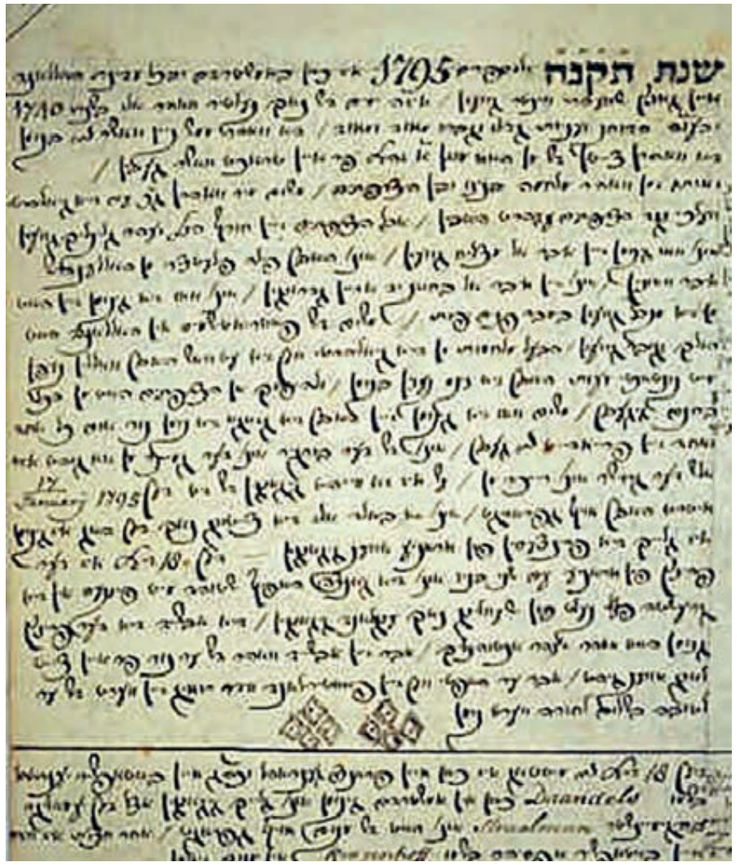

De kronieken van Braatbard en Wing (afbeelding) zijn uiterst terughoudend in een theologische duiding van de joodse geschiedenis. beeld Bart Wallet

Leib ben Oizer en de strijd tussen God en satan

Het verslag van Leib ben Oizer over de valse messias Sjabtai Tsvi behoort tot de beste bronnen over de grote consternatie die diens optreden in de joodse wereld heeft veroorzaakt. Zijn kroniek is op het eerste gezicht een kritisch en analytisch geschrift, waarin de diverse bronnen tegen elkaar worden afgewogen. Hij geeft waar mogelijk sociale en politieke verklaringen– en toch laat hij het daar niet bij. Want tussen de analytische reconstructie van het leven van Sjabtai Tsvi door, vraagt hij zich steeds weer af hoe het toch zo ver heeft kunnen komen.[13]

In de tekst maakt Leib steeds onderscheid tussen wat zich leek af te spelen en wat er in werkelijkheid gebeurde. Hij wil namelijk verklaren hoe het toch komt dat hijzelf, maar ook tal van vooraanstaande rabbijnen, ertoe kwamen om in Sjabtai Tsvi te geloven. Sjabtai Tsvi leek wonderen te verrichten en profetieën uit te spreken die vervolgens uitkwamen. Voor een verklaring wat er zich werkelijk afspeelde, grijpt Leib naar het kabbalistische werk *Sefer sja'ar ha-gilgoeliem* (1684) van R. Chaim Vital. Daarin vindt hij een interpretatiekader om het gebeuren rond Sjabtai Tsvi te verklaren, namelijk dat er sprake was van een metafysische strijd tussen God en de duivel. Sjabtai Tsvi werd geleid door de *sitra achra*, 'de andere zijde', het kwaad. Dat kwaad heeft ook reële kracht en kon Sjabtai Tsvi de macht geven om wonderen te verrichten en te profeteren.

Voor Leib, ondanks zijn kritische insteek, was joodse geschiedenis uiteindelijk iets wat zich op twee niveaus afspeelde. Er was het niveau van de aardse werkelijkheid, waar causale verbanden en toeval leken te bepalen wat er gebeurde. Daarnaast was er echter het niveau van de kosmische werkelijkheid, waarin, nogal dualistisch, God en satan strijden. God wil zijn volk op het rechte pad houden, maar satan doet er alles aan dat volk te misleiden. Dat was uiteindelijk ook het geval bij Sjabtai Tsvi – hij was een instrument in satans handen om Israël te misleiden.

Het *Sjeëris Jisroeil* (Rest van Israël; 1743) van Menachem Man ben Sjlomo ha-Levi Amelander heeft een geheel eigen insteek, die zich onderscheidt van de eerdere joodse historiografie en die tevens ook laat zien dat een meer 'eigentijdse' benadering niet direct een minder religieuze hoeft te zijn. beeld Bart Wallet

> Een natuurramp is voor Braatbard geen willekeurig toeval, maar verraadt duidelijk iets van Gods betrokkenheid bij de werkelijkheid.

Amelander en de messiaanse tijd

Amelander had niet zo'n kabbalistische (mystieke), dualistische kijk op de joodse geschiedenis. Dat betekent echter niet dat zijn werk niet evenzeer doortrokken is van joods-religieuze ideeën. Amelander presenteert materiaal uit zeer uiteenlopende bronnen en weet dat tot een goedlopend verhaal te smeden. Ook bij hem is er, evenals in de eerdere middeleeuwse Hebreeuwse joodse historiografie, veel ruimte voor grote rabbijnen en voor vervolgingen en verdrijvingen. Zijn joodse bronnen confronteert hij met christelijke en waar nodig corrigeert hij ▷

Leib ben Oizer, de koster van de Amsterdamse Asjkenazische gemeente, geeft in een manuscript uit 1711-1718 een Jiddische vertaling van de *Toledot Jesjoe ha-notzri* – een middeleeuwse 'counter-gospel' over het leven van Jezus. Abraham Rademaker vervaardigde in de tweede helft van de achttiende eeuw de prent met zicht op Joodse gebouwen in Amsterdam. beeld Collectie Stadsarchief Amsterdam

ook oude, vaststaande ideeën in eigen joodse kring.[14]

Toch heeft *Sjeëris Jisroeil* een geheel eigen insteek, die zich onderscheidt van de eerdere joodse historiografie en die tevens ook laat zien dat een meer 'eigentijdse' benadering niet direct een minder religieuze hoeft te zijn. Het dragende idee onder *Sjeëris Jisroeil* is namelijk de scheiding tussen de twee en de tien stammen van Israël – een scheiding die, zo belooft de rabbijnse literatuur, in het einde der tijden weer opgeheven zou worden. Amelanders joodse geschiedenis is een geschiedenis van de *sjeëris*, de rest van twee stammen – maar behoudt tegelijkertijd ook het perspectief op de tien stammen. Amelander schreef zijn boek in Amsterdam, destijds een van de belangrijkste havensteden in Europa – zeker voor wat betreft de koloniale handel. Amsterdammers waren gefascineerd door de verhalen die de zeelui wisten te vertellen over exotische volkeren. Joodse Amsterdammers deden daar lustig aan mee en begonnen zich af te vragen: zullen binnenkort ook de tien stammen ontdekt worden? Dat zou betekenen dat de messiaanse tijd spoedig zal aanbreken.

Amelander achtte de kans reëel dat de tien stammen spoedig gevonden zouden worden. Dat wordt alleen al uit de structuur van zijn boek duidelijk. Het eerste hoofdstuk gaat over de tien stammen, daarna volgen tal van andere hoofdstukken die de geschiedenis van de 'rest van Israël' beschrijven, om vervolgens het boek weer te besluiten met een hoofdstuk over joden in de nieuw ontdekte gebieden, die mogelijk de tien stammen zouden kunnen zijn. Een voorteken van die vereniging tussen twee en tien stammen zag Amelander al in Amsterdam: hier waren de Asjkenazische en Sefardische hoofdstromen van het jodendom weer bij elkaar gekomen, na een lange geschiedenis van gescheiden ontwikkeling.

> Leib ben Oizer wilde ervoor zorgen dat niemand meer in de val van een valse messias zou trappen.

Die sfeer van vroegmodern optimisme ademen zelfs de hoofdstukken waarin over vervolgingen wordt geschreven. Die vervolgingen bezag Amelander theologisch: ze waren een straf van God omdat Israël Gods geboden had overtreden, daarom was Israël in de ballingschap gekomen en daarom had het volk het zwaar te verduren. Die treurige geschiedenissen lieten zien dat de negatieve profetieën uit de Bijbel vervuld werden. Dat, zo liet Amelander zien met een beroep op rabbi Akiwa, toont aan dat God Zijn woord houdt: evenals Hij de negatieve profetieën heeft doen uitkomen, zo zal Hij ook die goede profetieën vervullen. Op ballingschap volgt verlossing.

God en de Amsterdamse joden

Waar Leib ben Oizer en Amelander vanuit duidelijke, theologisch gemotiveerde ideeën joodse geschiedenis schreven, kunnen we bij de *successor chroniclers* een dergelijke visie veel minder scherp aanwijzen. Zij beschrijven het joodse leven in Amsterdam en de politiek in de Republiek, maar laten zich veel minder vaak religieuze toespelingen ontvallen. Ondertussen spelen religieuze noties wel een rol, maar is er geen sprake van een doordachte religieuze geschiedfilosofie. Voor Braatbard staat God boven de geschiedenis en wordt Hij duidelijk zichtbaar in de natuur: Hij geeft goed of slecht weer en kan daardoor ook mensen zegenen of juist bestraffen. Een natuurramp is voor Braatbard geen willekeurig toeval, maar verraadt duidelijk iets van Gods betrokkenheid bij de werkelijkheid. Wing is zelfs nog meer geserreerd dan Braatbard. Hoewel Wing in de interne strijd in joods Amsterdam bij de conservatieve groep rond de opperrabbijn behoorde, is zijn historisch relaas grotendeels strikt zakelijk. Slechts hier en daar grijpt hij naar een Bijbeltekst om een situatie te duiden.[15]

Het is alleen Zalman ben Mosje Prinz die vanuit een duidelijke theologische visie schrijft. Zijn kroniekje is doordesemd met Bijbelteksten, die de gebeurtenissen direct al interpreteren. Bij Prinz is God niet slechts van een afstand betrokken op de werkelijkheid (zoals bij Braatbard uiteindelijk toch het geval lijkt te zijn). Integendeel: God is duidelijk aanwijsbaar bezig in de geschiedenis. De strijd tussen patriotten en orangisten is er een tussen de tegen- en medestanders van Gods volk. Een overwinning van de patriotten zou desastreus zijn geweest voor de Amsterdamse joden, omdat zij dan fel gestraft zouden worden voor hun orangisme. Maar God greep in en wendde alles ten beste voor Israël, zowel door het doen van wonderen als door mensen. De overwinning die God gaf, beschrijft Prinz in Bijbelse termen ontleend aan het Bijbelboek Esther: een ramp voor het joodse volk was afgewend, nu was het tijd voor een nieuw Poeriemfeest.

Conclusie

Van 'secularisering' blijkt in de Amsterdams-Jiddische geschiedschrijving nauwelijks sprake te zijn. Alleen de kronieken van Braatbard en Wing zijn uiterst terughoudend in een theologische duiding van de joodse geschiedenis, maar het lijkt veelmeer dat dit komt door een niet scherp doordenken van een eigen geschiedvisie, dan dat hier sprake is van een vertaling van een deïstische levensfilosofie. Daar is, hoe dan ook, bij de andere auteurs geen sprake van. Leib ben Oizer ziet achter de 'gewone' werkelijkheid een metafysische, kosmische 'ware' werkelijkheid – waar God en de duivel strijden om Israël. Amelander wordt beheerst door een messiaans eschatologisch verlangen, dat resulteert in een optimistische joodse geschiedvisie. Prinz, ten slotte, betrekt God rechtstreeks op de Nederlandse geschiedenis en schroomt niet om aan te wijzen hoe en waar God aan het werk is geweest.

Als we de achttiende-eeuwse geschiedschrijving positioneren ten opzichte van de eerdere Hebreeuwstalige historiografie, valt op dat er allereerst sprake is van fundamentele continuïteit. Het wereldbeeld is door en door religieus, de Bijbel is het oermodel en de middeleeuwse tradities werden voortgezet. Maar dat is slechts het halve verhaal. Want anderzijds is er ook sprake van nieuwe sporen. Amelanders optimistisch messianisme geeft deze vroegmoderne joodse geschiedschrijving een geheel eigen kleur naast de eerdere Hebreeuwse historische werken vol *Leidensgeschichte*. Ook de ruime aandacht van de Amsterdamse chroniqueurs voor politieke en militaire geschiedenis is vernieuwend te noemen: de niet-joodse wereld is niet meer louter decor voor de joodse geschiedenis, maar wordt ook op zichzelf interessant. Het beste kan het corpus Amsterdams-Jiddische geschiedschrijving dan ook gekwalificeerd worden als een uitdrukking van de dynamiek van de achttiende eeuw voor West-Europese joden: als producten van een diepreligieuze gemeenschap die tegelijkertijd op tal van manieren participeerde in de bredere samenleving. Het tegenover elkaar plaatsen van 'religie' en 'seculariteit' mag voor latere eeuwen vruchtbaar zijn, voor de joodse achttiende eeuw is het dat allesbehalve. Het is juist de bijzondere verwevenheid van 'moderne' en 'traditionele' inzichten die de joodse achttiende eeuw zo ongelooflijk spannend maken.

Bart Wallet. beeld RD, Anton Dommerholt

Noten

[1] Shmuel Feiner, *The origins of Jewish secularization in eighteenth-century Europe* (Philadelphia 2010).

[2] David Ruderman, *Early modern Jewry. A new cultural history* (Princeton 2010).

[3] De Amsterdams-Jiddische geschiedschrijving heb ik in mijn dissertatie voor het eerst geïnventariseerd en geanalyseerd: Bart Wallet, *Links in a chain. Early modern Yiddish historiography from the northern Netherlands, 1743-1812* [Dissertatie Hebreeuws, Universiteit van Amsterdam, 2012].

[4] Zie bijvoorbeeld: Yosef Haim Yerushalmi, *Zakhor. Jewish history and Jewish memory* (Seattle/London 2002; 1e druk 1982).

[5] Menachem Man ben Sjlomo ha-Levi [Amelander], *Sjeëris Jisroeil* (Amsterdam: Naftali Herz Rofe; Kosman ben Joseph Baruch, 1743).

[6] Bart Wallet, 'Ongoing history. The successor tradition in early modern Jewish historiography' in: Shlomo Berger en Irene E. Zwiep eds., *Epigonism and the dynamic of Jewish culture* [Studia Rosenthaliana 40] (Leuven/Dudley MA 2008) 183-194.

[7] Abraham Chaim Braatbard, *Ajn naje kornajk foen 1740-1752*, Bibliotheca Rosenthaliana Amsterdam: Hs.Ros. 486. Een selectie is vertaald en bewerkt in: Leo Fuks ed., *De zeven provinciën in beroering. Hoofdstukken uit een Jiddische kroniek over de jaren 1740-1752 van Abraham Chaim Braatbard* (Amsterdam 1960).

[8] Menachem Man ben Sjlomo ha-Levi [Amelander], *Sjeëris Jisroeil* (Amsterdam: Kosman ben Joseph Baruch, 1771).

[9] Zalman ben Mosje Prinz, *Kroniek min sjnat takmad ad sjnat takmach* (Amsterdam 1788).

[10] Menachem Mendele ben Leib, *Menachem Tsion*, Centrale Bibliotheek Katholieke Universiteit Leuven: ongecatalogiseerd manuscript.

[11] Bendit ben Eizek Wing, *Lezikorn*, Bibliotheca Rosenthaliana: Hs.Ros. 74:I-III; Hs.Ros. 534: I-VII.

[12] Zalman Shazar ed., *Sipoer ma'asei Shabtai Zvi. Bashraybung fun Shabse Tsvi* (Jeruzalem 1978).

[13] Paul Ira Radensky, 'Leyb ben Oyzer's "Bashraybung fun Shabsai Tsvi": An Ashkenazic appropriation of Sabbatianism', *Jewish Quarterly Review* 88 (1997) 43-56.

[14] Bijvoorbeeld het joodse Mohammed-beeld, zie: Bart Wallet, 'Mohammed als valse profeet. Vroegmoderne joodse historici over de islam', *ZemZem* 2 (2006) 115-123, 161.

[15] Bart Wallet, 'Ideologie, politiek en geschiedenis. Bendit ben Eizek Wing en zijn Amsterdamse kroniek *Lezikorn* (1795-1812)', *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 185-204. ◁

Geschiedenis en toekomst van de christendemocratie

Dubbelinterview George Harinck en Pieter Jan Dijkman

Geert Schipaanboord

De discussie over de toekomst van de christendemocratie is de afgelopen jaren actueler dan ooit geworden. De keuze om deel te nemen aan een coalitie die door de PVV gedoogd werd, gaf bij het CDA veel discussie over haar identiteit. Het sterk teruglopende zetelaantal in de Tweede Kamer als gevolg van de verkiezingen van 2010 en 2012 bracht discussies met zich mee over de toegevoegde waarde van een christendemocratische partij.

De redactie van *Transparant* ging in gesprek met twee historici om bij hen na te gaan in hoeverre de ervaringen uit het verleden van belang zouden kunnen zijn in deze discussie. Dat is allereerst George Harinck, hoogleraar voor de geschiedenis van het neocalvinisme en directeur van het Historisch Documentatiecentrum van het Nederlands Protestantisme. Hij droeg bij aan de canon van de christendemocratie die in mei 2012 werd gepresenteerd. Die canon opent met een citaat van George Puchinger uit 1981 dat de reden tot deze twee interviews treffend verwoordt: “Politieke bezigheid zonder historische kennis en zelfbezinning is in principe gelijk aan het leven van een eendagsvlieg, die geschiedenis nalaat noch toekomst biedt.”

Daarnaast ging de redactie in gesprek met Pieter Jan Dijkman. Hij studeerde politieke geschiedenis en journalistiek aan de Rijksuniversiteit Groningen en is sinds april 2010 werkzaam als hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*, het kwartaaltijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Ook is hij bezig met een proefschrift over het debat over de legitimiteit van christelijke politiek tussen 1920 en 1960 aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Citaten van een indicatiefiguur als Piet Steenkamp, de vleesgeworden synthese, zouden soms best een dempend effect kunnen hebben op een verhit intern debat. beeld Nationaal Archief

Interview George Harinck

Op dinsdag 22 mei 2012 is een canon van de christendemocratie gepresenteerd. U heeft daaraan bijgedragen. Wat was de reden voor deze canon?
"Dit was een mooie kans om als historicus een bijdrage te leveren. Ik vond het een goed idee om in een tijd van crisis binnen een partij te kijken waar we vandaan komen. De canon is kort en bondig, maar geeft een goed beeld van de creativiteit en de breedte van de christendemocratische traditie. Het gaat over veel meer thema's dan over bijvoorbeeld godsdienstvrijheid, maar ook over sociale en maatschappelijke vraagstukken. De christendemocratie is er niet allereerst om religie in stand te houden, maar omdat we een maatschappijvisie hebben.

Bij mensen als Groen van Prinsterer komt het christelijke uitgangspunt heel duidelijk naar voren. Maar hij was ook echt een politicus die tactische afwegingen maakte. Hij zette zich in voor een goede lager onderwijswet en toen dat via de politieke weg niet lukte, ging hij in 1857 uit de politiek om via andere manieren zijn doelen te bereiken: door ouders en schoolbestuurders te organiseren die kinderen naar een christelijke school lieten gaan."

Biedt deze canon lessen voor het heden?
"In het Nederlandse parlement komen historische argumenten heel erg weinig aan de orde, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Groot-Brittannië of in de Verenigde Staten. Naar de grondwet of naar Thorbecke wordt heel weinig verwezen. Ook christendemocraten doen dat weinig. Dat zouden ze meer kunnen doen. Dat is onderdeel van de cultuur sinds de jaren zestig, waarin het verleden wordt gezien als een last waaraan je moet ontsnappen. Dat strijdt met de klassieke overtuiging die tot dan toe geldig was, dat de werkelijkheid bestaat uit het verleden tot en met vandaag. Een beroep op of verwijzing naar de geschiedenis, daarmee plaats je je nu zelfs buiten de discussie. Ook christenen zijn daardoor beïnvloed, terwijl het christelijk geloof naar zijn aard historisch is.

Het verleden van de christendemocratie laat ook zien wat het is om een partij voor het volk te zijn, door de weg naar het volk te gaan zoals Hendrik Algra dat noemde. In een kerk zit je met mensen die je anders misschien niet zou zijn tegengekomen. Ook het huidige CDA wil in die zin een volkspartij zijn, die overtuiging wortelt in haar traditie."

Eén van de drie partijen waaruit het CDA is ontstaan, is de CHU. Deze partij werd gekenmerkt door weinig fractiediscipline en veel ruimte voor individuele Kamerleden. Had het CDA zich meer aan moeten trekken van deze CHU-traditie?
"Zeker, de ring om de vorige leider, Balkenende, had iets beklemmends. Het hoogste doel werd om op het pluche te blijven zitten. De christelijk-historische attitude is daarbij aantrekkelijk vanwege de sterke waardering van duale verhoudingen. Elk kabinet wordt in principe aanvaard en open tegemoet getreden, maar wel kritisch gevolgd. Daaruit vloeit een sterke waardering voor het parlement voort. Die zag je bijvoorbeeld ook bij AR-leider Schouten die aangaf nooit minister te willen worden. Toen Van Haersma Buma aantrad als nieuwe partijleider werd er ook gewezen op zijn christelijk-historische wortels. Je ziet daar bij Van Haersma Buma ook wel trekken van terug."

In een artikel zegt u: "Het lijkt er op dat de christendemocratie een grote kracht is geweest in het vrijmaken van het publieke domein, maar kan het, nu dat domein behoefte heeft aan begrenzing en typering, opnieuw een algemeen kader aanbieden, of ontbreekt er daarvoor voldoende steun voor of aanhang van het Christendom?"[1] Kunt u die redenering toelichten?
"De christendemocratie in de negentiende eeuw streefde ernaar het publieke domein toegankelijk te maken voor iedereen. Ongeacht je overtuiging moet je kunnen deelnemen, zo vond men. Sterker nog, die overtuiging moet je daar juist mee naartoe nemen, want die overtuigingen bepalen de kwaliteit van het publieke domein. Daarmee honoreer je de pluriformiteit in de samenleving. Daar zat een christelijke gedachte achter: alle mensen zijn schepselen van God, we kunnen niet vooruitlopen op het oordeel van God en daarom moeten we ervoor zorgen dat iedereen naar recht en in vrede kan leven. Kuyper redeneerde sterk vanuit de soevereiniteit van God en de verschillende soevereine kringen die daaruit volgden. De nadruk werd gelegd op verscheidenheid. Kuyper heeft zich daarbij nooit de vraag hoeven stellen: wat bindt ons nu samen? Want we waren allemaal Nederlanders en wisten van onze geschiedenis."

"Het huidige maatschappelijke debat wordt bepaald door de vraag wat ons nog samenbindt, onder andere door de komst van één miljoen migranten. Bovendien zijn er veel minder dragers van identiteit. Nog steeds de nadruk leggen op verscheidenheid vanuit de christendemocratie helpt niet in deze discussie. Mensen vinden verscheidenheid juist moeilijk. De christelijke traditie kent niet alleen de notie van Gods soevereiniteit, maar ook elementen als mededogen, barmhartigheid en gastvrijheid. Kuyper richtte zich sterk op de juridische kant van Christus, op Zijn koningschap. Zijn priesterschap en profeetschap zou je ook concreet kunnen maken. Je hebt de christelijke traditie nodig om iedereen erbij te houden. De sociale en de liberale traditie sluiten altijd uit. Er is een openheid in de christelijke traditie die meer door zou moeten klinken. Christelijke politiek is vaak bezig de eigenheid te definiëren, terwijl een christen niet moet zeggen: 'je moet worden als ons', maar: 'er is ruimte voor jou'. De legitimiteit om vanuit christelijk perspectief de vraag te beantwoorden wat ons bindt, is volop aanwezig, want iedereen worstelt met deze vragen."

"Daarnaast zou meer benadrukt moeten worden dat veel instituten die we hebben, zoals democratie, christelijke noties bevatten. Wil de christendemocratie levendig blijven, dan moet ze haar wortels onderhouden. Ik heb aan mijn catechisatiekennis voldoende om uit te leggen wat protestantisme is. Maar voor hoeveel mensen geldt nog dat ze die basis hebben? Een kritiek punt voor de toekomst van christelijke politiek is dat de kerk verzwakt is en dat het kerkelijk onderwijs veel minder geworden is. Daar moeten we het met elkaar over hebben. Je hebt als opiniemakers ook een aantal mensen nodig, zoals Groen dat deed, die steeds teruggrijpen op de inhoud van de christelijke traditie."

Ik heb wel eens begrepen dat de vader van CDA-leider Sybrand van Haersma Buma zijn zoon ooit adviseerde die CHU-mentaliteit van ongebondenheid wat meer te koesteren. Van Haersma Buma reageerde daar als volgt op: "Pa, dat werkt niet zo in deze tijd." beeld RD, Henk Visscher

Interview Pieter Jan Dijkman

In een interview in Trouw[2] gaf u aan: "Dat de christen-democratie zich niet in de gelukkigste periode van haar bestaan bevindt, was een jaar geleden al duidelijk. En dan moet je terug naar de bronnen, naar de diepste wortels." Wat zijn die wortels?
"Dat betekent niet zozeer dat we terug moeten naar het verleden. We staan op de schouders van reuzen, en we moeten juist vooruit, met de bronnen in onze rug. Die christendemocratische bronnen bestaan, ongeacht of we ze erkennen. De vraag is op welke manier bestuurders en politici van het CDA zich tot de bronnen willen verhouden. Ik denk dat het juist in deze tijd zeer behulpzaam kan zijn om in gesprek te gaan met de traditie en gebruik te maken van de inzichten uit die bronnen."

Wie zijn daarbij inspirerende stemmen?
"In alle beginselprogramma's van het CDA wordt de Bijbel genoemd. Daarnaast heeft elke tijd zijn eigen inspirerende stemmen. In de jaren zestig was gerechtigheid een belangrijk thema. Dietrich Bonhoeffer en ook een bevrijdingstheologe als Dorothee Sölle hadden toen invloed binnen de christendemocratie. In de jaren tachtig, na de vorming van het CDA, was het ontwerpen van een nieuwe staatsvisie van belang. Toen werd regelmatig teruggegrepen op oorspronkelijke christendemocratische denkers zoals Kuyper en Van Dooyeweerd en op gemeenschapsdenkers als Etzioni. Zelf vind ik Augustinus inspirerend in de nadruk die hij legt op de orde in de samenleving en de terughoudendheid om het christelijke met het politieke te vermengen. Hij wijst simpelweg op het belang van praktische levenswijsheden als waarachtigheid, zelfrelativering en integriteit. Ik vind ook denkers als Hannah Arendt en Charles Taylor boeiend door hun

▷

zoektocht om de publieke ruimte een uitdrukking te laten zijn van het volle mens-zijn."

Horen christendemocratische politici uit het verleden ook bij die inspirerende stemmen?

"Zeker, de manier waarop Abraham Kuyper ruimte wilde geven aan verschil waardeer ik zeer en is van grote betekenis geweest voor de staatsinrichting van Nederland. De context waarin Kuyper opereerde was alleen anders. De cultuur was grotendeels christelijk, waardoor hij verder kon gaan bij bijvoorbeeld het opkomen voor de zondagsrust. Daarnaast opereerde hij in een gelijk speelveld van ideologieën en pleitte hij daarbinnen voor ruimte om de eigen achtergrond maximaal in te kunnen brengen in het maatschappelijk debat. Hij ging ervan uit dat anderen dat ook zouden doen. Dat speelveld is nu geheel veranderd, ideologieën zijn verdwenen of sterk geërodeerd.

De christelijk-historische traditie vind ik inspirerend vanwege het gouvernementele karakter: het schip van de staat moest op koers gehouden worden en de vrede in de samenleving moet bewaakt worden. Een beetje schikken en plooien, dan rooiden we het wel met elkaar. Ook het principieel-dualistische karakter en het onafhankelijke denken van de CHU-Kamerleden spreekt me aan. Maar ook aan de toepasbaarheid van deze traditie in de huidige tijd zijn grenzen verbonden. Het nadeel van het ontbreken van elke vorm van fractiediscipline is de afwezigheid van gedeeld politiek program. Niet voor niets sprak PvdA-voorman Jaap Burger van een "koppel patrijzen" dat bij het eerste schot hagel alle kanten opvloog. Ik heb wel =eens begrepen dat de vader van CDA-leider Sybrand van Haersma Buma zijn zoon ooit adviseerde die CHU-mentaliteit van ongebondenheid wat meer te koesteren. Van Haersma Buma reageerde daar als volgt op: "Pa, dat werkt niet zo in deze tijd." Onder invloed van media is veel meer orde en discipline nodig binnen een partij en worden andere eisen aan politici gesteld."

Op welke manier zou het verleden het huidige debat binnen het CDA kunnen beïnvloeden?

"Voor een partij die zichzelf kwijt is, is het verleden van groot belang. Het verleden biedt lessen en een reservoir aan interessante ideeën. Het leert wie we zelf zijn. Daarnaast behoedt het verleden voor kortzichtigheid. De geschiedenis kan ook een gemeenschap binden door de verbeelding van het verleden. In de verhitte discussie binnen de partij over deelname aan een kabinet met Wilders heeft het me verbaasd dat niemand vanuit de partijtop verwees naar de oprichters van het CDA. Citaten van een indicatiefiguur als Piet Steenkamp, de vleesgeworden synthese, zouden soms best een dempend effect kunnen hebben op een verhit intern debat.

Ten slotte kan het verleden helpen om te relativeren. RTL-commentator Frits Wester concludeerde na de verkiezingsuitslag van 12 september 2012 dat het CDA kon worden opgeheven omdat het over en uit is met de christendemocratie. Terwijl in de jaren zeventig de fusie tussen ARP, CHU en KVP werd beschreven als "sterven in elkaars armen". Kortom, een nuchtere kijk op het verleden laat zien dat het einde van het CDA al vaak is voorspeld, maar nog niet is uitgekomen. Dat kan ons helpen om de uitdagingen voor de toekomst blijmoedig aan te gaan.

Het besef van de betrekkelijkheid van het heden in het licht van het verleden heeft een christelijke achtergrond. Een christen is een pelgrim die op weg is naar een rijk dat komen zal. Niet dat we daarbij God een handje moeten helpen, integendeel: de geschiedenis moet steeds onder een eschatologisch voorbehoud worden geplaatst. Dat behoedt voor al te veel overspannenheid in het heden."

Bij mensen als Groen van Prinsterer komt het christelijke uitgangspunt heel duidelijk naar voren. Maar hij was ook echt een politicus die tactische afwegingen maakte. beeld RD, Henk Visscher

In hoeverre maken christendemocratische politici in huidige debatten voldoende gebruik van de omvangrijke traditie waar ze onderdeel van zijn?

"In het algemeen valt op dat politici en bestuurders heel weinig op het verleden teruggrijpen. Het heeft te maken met de aard van het politieke bedrijf. De huidige politiek is heel instrumenteel en technocratisch, gericht op groei, op wetgeving, op koopkrachtplaatjes. In zo'n geïnstrumentaliseerd politiek domein is het lastiger om te spreken over bronnen. In het buitenland gebeurt dat meer, is mijn indruk. Zo schijnt Obama bij de totstandkoming van zijn zorgverzekeringswet regelmatig eminente historici te hebben uitgenodigd om te kunnen leren van eerdere pogingen uit het verleden om de hervormingen binnen de zorg te realiseren.

In het CDA wordt heel vaak wordt gezegd: de christelijke traditie biedt ons inspiratie en is van belang bij de politieke koersbepaling. Maar een stap verder gaan en uitleggen hoe die traditie precies behulpzaam kan zijn, blijkt dan weer moeilijk te zijn. Sterker, je ziet vaak dat een politiek standpunt ingenomen wordt en vervolgens wordt in het beste geval dat standpunt van een christendemocratisch of christelijk sausje voorzien. Dus eerst wordt een positie gekozen, en pas daarna wordt die gelegitimeerd door een christendemocratisch argument. Zo werkt het dus volgens mij niet. Je begint met een christelijke zienswijze, met een christelijk mens- en maatschappijbeeld, en van daaruit probeer je een standpunt in te nemen.

Het kan heel vruchtbaar zijn om kennis te nemen van de bronnen. Daar is zo veel uit te halen. Zo bevat de Bijbel prachtige verhalen waaruit blijkt dat solidariteit niet zozeer gebaseerd is op wat ik terugkrijg van de ander, zoals nu vaak wordt gesteld, maar op wat ik al ontvangen heb. Ook het relationele mensbeeld waar binnen de christendemocratie vaak over gesproken wordt, is afgeleid van de manier waarop de Bijbel schrijft over de schepping van de mens: dat mensen elkaar tot verantwoordelijke wezen gegeven zijn.

Ik pleit niet voor een starre omgang met het verleden. Tilanus, CHU-fractievoorzitter, legitimeerde zijn standpunt nogal eens met een verwijzing naar Groen van Prinsterer. Freule Wttewaall van Stoetwegen zei daarop dat als Groen nu had geleefd, hij het met haar eens zou zijn geweest. En op de vraag van Puchinger aan haar wat Groen ons nu te zeggen heeft, antwoordde ze: 'Helemaal niets, meneer.' We moeten uit deze onvruchtbare tegenstelling komen van enerzijds het verleden heilig verklaren en anderzijds het verleden volkomen relativeren, alsof het er helemaal niet toe doet. Herman Paul heeft het altijd over 'historische gesprekskunst' – een mooie term. Onze vaderen hebben dikwijls met dezelfde vragen als wij geworsteld. Ga eenvoudigweg in gesprek met de traditie en je zult zien dat het inspiratie oplevert."

Noten

[1] Religieus DNA in een seculiere samenleving, George Harinck, 5 september 2011, christendemocraat.nl

[2] Vrede bewaren in land en stad, Elma Drayer in gesprek met Pieter Jan Dijkman, Trouw, zaterdag 3 november 2012

onderwijs

Gevoelige onderwerpen

Liesbeth van Huit

Helemaal eens met Spekman. Negatief getoonzette reacties ontsieren het web, tot fora over de meest alledaagse onderwerpen toe. Reden genoeg om die fora te mijden – en toch kan ik ze soms goed gebruiken. Ze kunnen vwo-5-leerlingen verleiden om vurig te argumenteren over kolonisatie en Indonesië.

Nederland-Indonesië is een gevoelig onderwerp. Kortgeleden riepen drie onderzoeksinstituten op tot een grootschalig onderzoek naar Nederlanders en Indonesiërs in de jaren 1945-1949. Veel veteranen keerden zich tegen het onderzoek: zij wachten juist al jaren op erkenning en respect. December 2011 bood Nederland excuses aan aan de nabestaanden van het bloedbad in Rawagede (december 1947). Als ik de video aan de leerlingen laat zien, leven ze mee met de oude Indonesische vrouwen. Aan hen kun je zien dat het recente geschiedenis is die het heden niet onberoerd laat.

Maar hoe zit dat met gebeurtenissen van eeuwen geleden? Kunnen we daar met meer afstand naar kijken? Ik toon een video over de ophef in Hoorn, voorjaar 2012. Het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in de stad moest verdwijnen, vonden Hoornse burgers. Ik lees twee reacties voor die ik tegenkwam op het forum van de NOS. "Massamoordenaars verdienen geen standbeeld." En in reactie daarop: "Het waren wel andere tijden. In de 80-jarige oorlog werden hier hele steden uitgemoord als de inwoners zich niet overgaven. Coen zal geen lieverdje geweest zijn, maar ik denk dat we de wereld waarin hij leefde niet moeten vergelijken met de onze."
Ik hoef niet verder te gaan: verschillende leerlingen werpen hun argumenten al in de strijd. Een jongen die normaal gesproken in de geschiedenisles niet graag voor deskundig en toegewijd doorgaat, reageert nu alsof het hem persoonlijk aangaat. Massamoordenaar: voor Anders Breivik of Hitler zet je toch ook geen standbeeld neer? Maar Hitler is veel korter geleden. Maakt dat iets uit? Of gaat het om de bedoelingen erachter? Wilde Coen ook echt mensen vernietigen, zoals Hitler? Of deed hij ook goede dingen in de context waarin hij leefde? Toch is hij gewoon een moordenaar. Of noemen wij hem nu zo, terwijl hij in zijn eigen tijd begrijpelijke beslissingen nam?

Aan de geschiedenisdocent de taak om zo'n discussie tot een goed einde te brengen. Dat vraagt wijsheid, maar vooral ook bescheidenheid: de thema's die aan de orde komen zijn zo groot dat ze de les vér overstijgen, en vaak ook de reikwijdte van de docent. Het wordt een open einde.

Jan van Huchtenburg, Slag bij Ramillies. Olie op doek. beeld Rijksmuseum

Receptie van de Vrede van Utrecht (1713-2013)

De Vrede van Utrecht (1713), die in april 2013 herdacht zal worden, doet de harten van Nederlanders vooralsnog niet sneller kloppen. Dat komt wellicht doordat de Vrede en haar gevolgen eigenlijk nauwelijks bekend zijn. Toch is de Vrede in de afgelopen eeuwen zowel door kunstenaars, politici als historici intensief besproken. Hoe is de Vrede van Utrecht door de tijd heen gezien en welke invulling werd er aan deze gebeurtenis gegeven? Dit artikel laat zien hoe de receptie vaak politiek of religieus gekleurd was.

David Onnekink

Op 11 april 1713 werd in de Domstad een serie verdragen gesloten die de basis van de Vrede van Utrecht zouden vormen. Hiermee werd de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) afgesloten die in grote delen van Europa en de overzeese koloniën was uitgevochten. De Vrede werd en wordt gezien als de afsluiting van een generatielang oorlog voeren en als de basis voor een nieuw Europa. Maar er was ook kritiek op de manier waarop de Vrede in het geheim was kortgesloten door Frans-Engels overleg. Bovendien werd de Vrede in de Republiek gezien als het startpunt van de lange politieke en culturele neergang van de achttiende eeuw.

De oorlog was in 1702 begonnen toen de Republiek, Engeland en de Keizer van het Heilige Roomse Rijk (tezamen de Grote Alliantie) de oorlog verklaarden aan Frankrijk en Spanje. Aanleiding was de acceptatie door Lodewijk XIV van het testament van de Spaanse koning Karel II, die in november 1700 was overleden en de gehele Spaanse erfenis had nagelaten aan de Franse Filips van Anjou. Omdat de minderjarige prins volledig onder de invloed van de Zonnekoning stond, vreesde de Republiek "dat den Koningh van Vranckrijck ende den jegenwoordigen Koningh van Spaigne in effecte een ende deselve zyn", en dat dus de vrijheid van Europa bedreigd werd door een enorm Spaans-Frans machtsblok.[1]

In een twaalfjarige oorlog vochten de Geallieerden met succes tegen Spanje en Frankrijk in grote veldslagen die zich voornamelijk afspeelden in de Zuidelijke Nederlanden, langs de Rijn, op het Iberisch schiereiland en in Noord-Italië. Maar ook in de overzeese koloniën werd gestreden. In Noord-Amerika vonden talrijke conflicten plaats tussen Franse en Engelse kolonisten. In het Caribisch gebied, langs de kust van Afrika en in de Indische Oceaan werden schepen het slachtoffer van kapers.

In 1711 bereikten de Fransen en de Engelsen een geheim akkoord dat de basis zou vormen van de Vrede van Utrecht. Die bepaalde dat Filips koning van Spanje mocht blijven, mits de Franse en Spaanse tronen gescheiden zouden blijven. De Fransen verloren gebieden in Amerika aan de Engelsen. De Engelsen verwierven Gibraltar en het *asiento*: het monopolie op het vervoer van slaven naar Spaanse koloniën. De keizer kreeg compensatie in Italië en de Republiek verwierf haar Barrière tegen Frankrijk: het recht om Staatse troepen te legeren in een aantal steden in de Zuidelijke Nederlanden als verdediging tegen eventuele Franse agressie. Het machtsevenwicht op het continent was hiermee hersteld.

Eerste reacties

De eerste reacties op de Vrede van Utrecht waren gemengd. Uiteraard was er overal in Europa in eerste instantie vooral vreugde over het beëindigen van de oorlog. In Den Haag werd op de Hofvijver een enorme vuurwerkstellage gebouwd. De publieke kerk organiseerde op 14 juni 1713 een dankdag met "alomme teeckenen van blytschap, over de Vrede".[2] In Londen bracht Georg Friedrich Händel op 13 juli 1713 de première van het *Utrecht Te Deum* ten gehore in St Paul's Cathedral.

De Staten-Generaal verklaarden triomfantelijk dat er een "goede vaste getrouwe en onverbreeckelijcke vrede" was gesloten.[3] In politieke kringen overheerste echter de teleurstelling en verontwaardiging over de geheime bilaterale onderhandelingen tussen de Engelsen en de Fransen. De Franse gezant Melchior de Polignac had dan ook tegen de Nederlanders de legendarische woorden uitgesproken: "Wij onderhandelen bij u, over u en zonder u."[4] De *Europische Mercurius* van 1713 was ontstemd over het feit dat het Frans-Engelse overleg was "geschied […] in 't geheim, en in 't verborgene van het Cabinet".[5] Daags na het sluiten van de Vrede klaagde de Staatse onderhandelaar Willem Buys dat de Vrede een teleurstelling was geworden.[6] Na twaalf jaar oorlog voeren waren de voordelen voor de Republiek minimaal.

In de jaren erna bleef de stemming verdeeld. Een pamfletschrijver uit 1713 wist zeker dat het "welweezen" van het land gebaat was bij vrede. Voor de welvaart zou "de Vrede te Utregt den 11 April 1713 met Vrankryk gesloten […] den eersten steen" leggen.[7] Meer typisch was de sombere observatie van Jan Wagenaar in zijn beroemde *Vaderlandsche Historie*: "dat men zig, na 't voeren van eenen roemryken en voorspoedigen oorlog, met eene schandelyke en niet zeer voordeelige Vrede, vergenoegen moet".[8]

Geschiedschrijving

Dat thema van een bittere vrede, waarin de Republiek weliswaar de oorlog gewonnen had maar financieel volkomen uitgeput was en nauwelijks voordelen had behaald, zou centraal staan in de latere geschiedschrijving. Er werden echter wel telkens andere accenten gelegd. Guillaume Groen van Prinsterer bevestigde in zijn *Handboek der Vaderlandsche Geschiedenis* (1848) het beeld van de Spaanse Successieoorlog als een "krijg, die ter verdediging, om het verbroken evenwigt, gevoerd werd". Maar voor Groen speelde naast het machtsevenwicht ook de morele en religieuze context mee. De oorlog werd verloren door de "wispelturigheid van Engelands koningin" die zich liet verleiden door geheime onderhandelingen met de Fransen. Weliswaar was de hertog van Marlborough, de Engelse legeraanvoerder die alleen overwinningen behaalde op het slagveld, "ongemeen bekwaam als veldheer, staatsman en partijhoofd", hij was tevens "laaghartig, sluw, schraapziek, verraderlijk, een karakter dat afkeer verwekt". De neergang van de Republiek als grote mogendheid na 1713 was voor Groen onlosmakelijk verbonden met het zedelijk en religieus verval. Er werden "allerwege voortekenen en blijken bespeurd van haar afneming en naderende val […] het ongeloof won veld".[9]

Een eeuw later was Pieter Geyl het in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* met Groen eens dat de Nederlanders de Zuidelijke Nederlanden "van opslorping door het Fransdom gered" hadden. Maar anders dan Groen betreurde Geyl juist "het beginsel van de Noord-Nederlandse staat […] nog altijd protestant en exclusivistisch, onbekwaam om Vlaanderen en Brabant in zich op te nemen". De Spaanse Successieoorlog had nu juist de mogelijkheid geboden om alsnog een Groot-Nederland te stichten. Wel zag Geyl ook een verband tussen uiterlijk en innerlijk, zedig gedrag: "Utrecht sluit het tijdperk van de Noord-Nederlandse grootheid af […]. Het lag aan inwendige misstanden, misschien aan een inzinking van de volksgeest."[10]

Tegenwoordig is de geschiedschrijving ogenschijnlijk veel neutraler geworden. In erudiete maar droge analyses hebben historici zich bijna geheel geconcentreerd op de militaire, financiële en diplomatieke aard van de oorlog en de Vrede van Utrecht. De Vrede markeert nog steeds de neergang van de Republiek als grote mogendheid, maar is eigenlijk ook weer gegoten in een machtsrealistisch interpretatiekader en volledig losgekoppeld van culturele en religieuze ontwikkelingen.[11]

Politiek

Voor latere politici leek de Vrede van Utrecht multi-inzetbaar in parlementaire debatten. Een aantal thema's kwam daarbij wel regelmatig terug. Meest dominant was toch wel de visie dat 1713 de neergang van de Republiek als grote mogendheid markeerde. De toen voormalige gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, J.B. van Heutsz, sprak in 1913 over de Vrede van Utrecht als een gebeurtenis die een eeuw van "slapheid, tweespalt, pruiken, achteruitgang en ondergang als natuurlijk slot" inzette.[12] In 1938 zag premier Hendrik Colijn de Vrede van Utrecht tevens als het einde ▷

PERSONALIA
David Onnekink (1971) is als docent-onderzoeker verbonden aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit van Utrecht. Hij is de co-auteur van *De Vrede van Utrecht* (Hilversum 2013), waarop dit artikel is gebaseerd, en organisator van het project *Rethinking the Peace of Utrecht* (http://peaceofutrecht.hum.uu.nl/). Hij is tevens hoofdredacteur van *Transparant*.

van de Republiek als grote zeemacht. Van Heutsz en Colijn, beiden sprekende aan de vooravond van een wereldconflict, riepen daarbij op tot daadkracht en zelfredzaamheid. Maar het gevoel van onmacht bleef doorzeuren. In 1969, bijvoorbeeld, werden er voorbereidingen voor een Europese top in Den Haag gehouden, maar de Duitsers en Fransen schenen vooraf al een onderonsje gehad te hebben. Dat riep scherpe associaties op met 1713, klaagde VVD'er Cees Berkhouwer tegen minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns.[13]

Daarnaast werd de Vrede van Utrecht ook aangehaald als een mijlpaal in de internationale betrekkingen. In 1924 refereerde het katholieke Tweede Kamerlid Laurens Deckers in 1924 aan Abbé Saint-Pierre's boek *Project voor het bewerkstelligen van de eeuwige vrede in Europa* als een bron van inspiratie voor de Volkenbond. Saint-Pierre had het boek tijdens de vredesonderhandelingen in 1713 geschreven als een blauwdruk voor een verenigd Europa.[14] De nationaalsocialisten daarentegen zetten juist de Vrede van Utrecht voor hun oorlogspropaganda in. De Duitse historicus Otto Scheele beschuldigde in 1941 de Engelsen van het ophitsen tot oorlog. "Op den vrede van Utrecht werd het systeem van het evenwicht op het Europeesche vasteland gesanctionneerd", zo stelde hij. "Uit de pogingen om dit evenwicht te bewaren heeft Europa 13 groote oorlogen meegemaakt, welke alle door Engeland zijn aangestookt."[15]

Er waren ook specifieke gevolgen van de Vrede die werden aangekaart. Zo was daar de historische regeling betreffende België. In 1713 waren de Zuidelijke Nederlanden aan Oostenrijk toegekend, een regeling die de Republiek had geaccepteerd. Des te verontwaardigder waren sommige Nederlanders toen de grote mogendheden zonder pardon de onafhankelijkheid van België in 1830 accepteerden. Het Tweede Kamerlid H.M.A.J. Asch van Wijk klaagde in 1837 dat de grote mogendheden door het verbreken van harde afspraken het Europese statenstelsel in gevaar brachten.[16]

Een andere historische interpretatie betrof de geheime onderhandelingen die de Engelse ministers in 1711 hadden gevoerd, waarbij zij zich verscholen achter de naam van koningin Anna. Ministeriële verantwoordelijkheid was in Nederland in 1848 ingevoerd maar werd met name bepleit door de liberalen. In 1853, in een kamerdebat met Groen van Prinsterer, verdedigde Johan Rudolph Thorbecke deze verworvenheid met vuur, zag die als een waarborg verraderlijke praktijken zoals tijdens de Frans-Engelse onderhandelingen.

De enige kwestie die nog open lijkt te staan is Gibraltar. In 1713 was de rots toegewezen aan de Engelsen en is nog steeds politiek controversieel.[17] Omdat Gibraltar tevens door Staatse mariniers in 1704 werd ingenomen zijn er ook Nederlandse claims op de rots geweest. In 1982, ten tijde van de Spaanse toetreding tot de NAVO, concludeerde minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoel zelfs "dat het een Brits-Nederlands eskader was dat zich van Gibraltar meester maakte, en dat sommige historici ook aan het Verdrag van Utrecht van 1713 bepaalde Nederlandse claims op Gibraltar ontlenen".[18] Dat was toen al lang een achterhaalde kwestie en niet in overeenstemming met de historische feiten, maar de controverse is nog levend. Nog in het voorjaar van 2012 meende de Baskische politicus Inaki Anasagasti in verband met Gibraltar: "De Vrede van Utrecht moet opnieuw aan het internationale recht getoetst worden."[19]

Bernart Picart, Vuurwerk bij Vrede van Utrecht. Ets en gravure. 1713.
beeld Rijksmuseum

De Vrede van Utrecht in de kunst

Door de eeuwen heen heeft de Spaanse Successieoorlog en de Vrede van Utrecht ook kunstenaars geïnspireerd. Ook daar worden eigen accenten gelegd en filterde een politieke boodschap door. Het grootste monument van de Spaanse Successieoorlog is ongetwijfeld Blenheim Palace nabij Oxford, aangeboden door koningin Anna aan de hertog van Marlborough als dank voor zijn spectaculaire overwinning op de Fransen bij Blenheim in 1704. De lovende woorden op de *Victory Column* van 41 meter hoog zijn: "Illustrious Monuments of Marlborough's Glory." De representatie van de hertog als een voorvechter van de Europese vrijheden inspireerde ook zijn verre nazaat Winston Churchill, die aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog een kolossale biografie over Marlborough deed verschijnen en zich in zijn strijd tegen nazi-Duitsland spiegelde aan zijn heroïsche voorvader. Dat is mooi verbeeld in de film *The Gathering Storm* (2007). In de openingsscene van de film ziet Churchill in een visioen de hertog van Marlborough op het veld bij Blenheim, standvastig ten overstaan van een vijandelijke overmacht. Marlborough kijkt zijn nazaat bemoedigend aan, terwijl een aanzwellend *Rule Brittania* als filmmuziek op de achtergrond klinkt.

Militaire glorie stond ook centraal in de schilderijen die de Haarlemse schilder Jan van Huchtenburg ten tijde van de Spaanse Successieoorlog maakte van de glorieuze geallieerde veldslagen, zoals Blenheim, Oudenaarde en Ramillies. Ook de Fransen vierden hun overwinningen, bijvoorbeeld in schilderijen van Jean Alaux, die in 1836 en 1839 twee Franse overwinningen uit de Spaanse Successieoorlog verbeeldde: die bij Villaviciosa in 1710 en Denain in 1712.

De Vrede van Utrecht herdacht

Vanwege het controversiële karakter van de Vrede van Utrecht is die eigenlijk zelden herdacht. Wel werd in 1738, ter gelegenheid van de 25-jarige herdenking, een "Vaderlands Historiespel" uitgegeven, een ganzenbord beginnend met de Nederlandse Opstand en eindigend met de Vrede van Utrecht. Sindsdien is de herdenkingslust verdampt. In 1813 was alle aandacht gericht op het beëindigen van de Napoleontische bezetting en in 1913 pakten donkere wolken zich samen boven Europa. De *Middelburgse Courant* van 12 april 1913 meende dat "Het huidig Nederland […] overigens alle reden [had] deze herdenking ongemerkt voorbij te laten gaan", omdat na de Vrede van Utrecht "het verval der republiek eerst duidelijk gebleken" is.[20]

In de stad Utrecht zelf bleef de herinnering wel voortduren. In 1886, ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van de Universiteit Utrecht, voerden Utrechtse studenten een maskerade op met drie historische taferelen over de Unie van Utrecht (1579), de stichting van de universiteit (1636) en de Vrede. De presentatie van de Vrede van Utrecht, met onder andere "een eskorte van Hollandsche grenadiers […] verwierf ook allerwege luiden bijval". Eenzelfde optocht moet koningin Wilhelmina in 1892 hebben gezien tijdens haar bezoek aan Utrecht en die viel bij haar "zeer in den smaak".[21]

> "De Vrede van Utrecht moet opnieuw aan het internationale recht getoetst worden."

Musea leggen hun eigen accenten. Het Centraal Museum Utrecht, bijvoorbeeld, die in april 2013 zijn deuren zal openen voor de tentoonstelling *In Vredesnaam*, ziet de Vrede van Utrecht vooral als het sluitstuk van de godsdienstoorlogen; de lange strijd van de Republiek tegen de katholieke mogendheden Spanje en later Frankrijk vormt de context van deze tentoonstelling.[22]

Een geheel andere interpretatie heeft het Amerikaanse museum in Deerfield, een dorpje dat in 1704 werd geplunderd door Franse milities in samenwerking met indiaanse bondgenoten. Hier wordt de nadruk gelegd op de relatie tussen de inheemse bevolking van Amerika en de kolonisten, en wordt moeite gedaan de geschiedenis ook te zien vanuit het perspectief van die eerste groep.[23] De geschiedenis van Deerfield werd destijds meteen al beroemd door het in 1707 uitgegeven dagboek van de puriteinse predikant John Williams, die de aanslag overleefde en als krijgsgevangene door het winterse landschap werd meegevoerd. Daarbij sneuvelden zijn vrouw en twee van zijn kinderen. Het dagboek vormde de inspiratie voor de in 1826 verschenen beroemde roman van James Fenimore Cooper, *De laatste der Mohikanen*, een boek dat later herhaaldelijk verfilmd werd. De dochter van Williams, Eunice, zou met een indiaan trouwen, en vormde het thema van een in 2004 uitgebrachte opera van de New Yorkse componist Paula M. Kimper.

Sinds enige jaren bereidt de Stichting Vrede van Utrecht de herdenking van april 2013 voor door het organiseren van culturele activiteiten. De betekenis van de Vrede van Utrecht is verwoord door de zogenaamde "Utrecht Principles": "respect voor culturele, etnische en religieuze diversiteit, de kracht van kunst en meertaligheid voor sociale duurzaamheid en uitwisseling van kennis ten behoeve aan maatschappelijke samenhang en vernieuwing", een loffelijk streven dat echter definitief de band met de historische werkelijkheid heeft verlaten.[24]

Conclusie

Het verleden is rekbaar en multi-interpretabel. Elke generatie, elk land, elke historicus, elke politicus eigent zich de geschiedenis op eigen wijze toe. De thema's die de Vrede van Utrecht lijken te kenmerken zijn aan de ene kant verrassend stabiel, maar aan de andere kant ook zeer rekbaar. Waar Groen klaagde over het verval van zeden en het morele verval, zag Churchill de oorlog juist als een toonbeeld van heroïsme. Waar vroegere generaties nog klaagden over de Vrede van Utrecht, wordt die nu gezien als de bakermat van vrede en verdraagzaamheid. De vraag van de *Amersfoortse Courant* van 24 juni 2005: "Waar staat de Vrede van Utrecht nu eigenlijk voor?", kan daarom wellicht het best beantwoord worden met het befaamde adagium van Kossmann: "De geschiedenis is een echoput. Wie haar aanroept, krijgt zijn eigen mening als antwoord terug."[25]

Noten

1 *Manifest, houdende de redenen waerom de Hoogh Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden genoodsaeckt zijn tegens de koningen van Vranckrijck en Spaigne den Oorlogh te declareren, in dato den achtsten Mey 1702* (1702) (Knuttel 14760), p. 13.
2 N.C. Kist, *Neêrland's Bededagen en biddagsbrieven* (2 delen, Leiden, 1848) deel 2, p. 302.
3 *Verkondigingh van de vreede, den 11. April deses loopenden jaers 1713 …* (1713) (Knuttel 16169A).
4 J.W. Gerard, *The Peace of Utrecht* (New York/Londen, 1885) p. 275-276.
5 *Europische Mercurius* II (1713) p. 107.
6 Buys aan Heinsius 12 april 1713, in A.J. Veenendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720* (20 delen, Den Haag, 1976-2001), deel 14, p. 693.
7 *Korte schets van 's lands welwezen door de laatste vrede* (1714) (Knuttel 16231), p. 7.
8 Jan Wagenaar, *Vaderlandsche Historie …* (deel 17, Amsterdam, 1770), p. 515.
9 Deze sectie gebaseerd op Guillaume Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het Vaderland* (2 delen, Baarn, 1928), p. 416-461.
10 Deze sectie gebaseerd op Pieter Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* (deel 4, Amsterdam/Antwerpen, 1952), p. 916-919.
11 Duco Hellema, *Buitenlandse Politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek* (Utrecht, 2006), p. 27-8. Johan Aalbers, *De Republiek en de Vrede van Europa. De Buitenlandse Politiek van de Republiek der Verenigde Nederlanden na de Vrede van Utrecht (1713), voornamelijk gedurende de Jaren 1720–1733. I: - Achtergronden en algemene Aspecten* (Groningen, 1980). J.G. Stork-Penning, *Het grote werk* (Groningen, 1958).
12 *Algemeen Handelsblad*, 12 september 1913.
13 Handelingen der Staten-Generaal, 9 september 1969.
14 Handelingen der Staten-Generaal, 21 maart 1924.
15 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 22 april 1941.
16 Handelingen der Staten-Generaal, 9 maart 1837.
17 *El Pais*, 27 januari 2012.
18 Handelingen der Staten-Generaal, 11 mei 1982.
19 *AD/Utrechts Nieuwsblad*, 9 juni 2012.
20 *Middelburgse courant*, 12 april 1913.
21 *Het Nieuws van den Dag, kleine courant*, 8 juni 1886; *Aanstaande Nieuws van de Dag: kleine courant*, 21 juni 1886; Het Utrechts Archief 97058; *Het Nieuws van de Dag: kleine courant*, 11 juni 1892.
22 http://centraalmuseum.nl/bezoeken/tentoonstellingen/vrede-van-utrecht/; R.E. de Bruin, 'Ending religious warfare. The Treaty of Utrecht, an International Exhibition Project (2013)', in M.P. Jungblut en R. Beier-de Haan (red.), *Museums and Faith* (ICMAH/Musée d'Histoire de la Ville de Luxembourg, 2010), p. 144-159.
23 http://1704.deerfield.history.museum/.
24 http://www.vredevanutrecht2013.nl/over/the-utrecht-principles.
25 *Amersfoortse Courant*, 24 juni 2005; E.H. Kossmann, *Politieke theorie* in het zeventiende-eeuwse Nederland (Amsterdam, 1960), p. 394. ◁

PERSONALIA
Dr. Enne Koops is docent geschiedenis en maatschappijleer op het Rietschans College (VSO) in Ermelo.

Een blauwdruk van het verleden?

Het afgelopen decennium zijn veel krantenarchieven online ontsloten. Voor historici betekent dit dat ze eenvoudig en snel toegang hebben tot een schat aan informatie. Bij het gebruik van gedigitaliseerde kranten is echter ook voorzichtigheid geboden. In dit artikel staat de vraag centraal hoe bruikbaar online kranten zijn als historische bron. Ook brengt het in kaart welke online Nederlandse krantenarchieven bruikbaar zijn voor christenhistorici.

Enne Koops

Een historische krant kan niet zonder meer als een blauwdruk van het verleden worden gezien. Wil men aan de hand van een krant een betrouwbaar beeld krijgen van een bepaalde periode, dan moet de onderzoeker rekening houden met de ideologische achtergrond, de functie en de werkwijze van de krant in een samenleving of subcultuur. Een krant is daarbij, net als de samenleving en cultuur zelf, voortdurend aan veranderingen onderhevig. Dit bemoeilijkt de interpretatie van de krant als bron.

Een bekend nadeel van kranten is hun beperkte objectiviteit. Met name kranten uit de verzuilingsperiode (1880-1960) geven een subjectieve visie op de werkelijkheid, omdat de artikelen daarin geschreven werden voor het overbrengen van een boodschap richting de achterban. De uitspraak “de krant brengt leugen in het land” is nooit helemaal onwaar.

Selectie en beperkte representativiteit vormen eveneens een probleem. Kranten bevatten ongeveer 10 procent van het daadwerkelijk geproduceerde nieuws. Daarbij gaan journalisten en nieuwsmakers natuurlijk uit van het economische principe dat het nieuws interessant en verkoopbaar moet zijn voor de beoogde achterban. De beperkte representativiteit wordt vanuit historisch perspectief versterkt door het feit dat lang niet alle kranten de maalstroom van de tijd hebben overleefd.

De voordelen van kranten als historische bron zijn evident. Een belangrijke pre is dat kranten bij doordacht en kritisch gebruik een goed beeld van de historische tijd opleveren, met name sinds de opkomst van de Nederlandse krant vanaf 1618. De krant beïnvloedt niet alleen maatschappelijke processen, maar vormt ook een afspiegeling van ontwikkelingen en trends die zich in de samenleving voordoen.[1]

Wanneer je als onderzoeker de achtergronden van de kranten kent en deze vergelijkt met meerdere kranten en meerdere bronnen uit de onderhavige periode, is een krant een uiterst bruikbare bron. Het is wel verstandig om bij online krantenarchieven precies te weten welke informatie je zoekt, anders word je bij zoekopdrachten overladen met hits.

“Gestorben für den Führer”

De zojuist besproken subjectiviteit van kranten is naast een nadeel tegelijk een groot voordeel. Juist kranten geven inzicht in denkwereld van mensen in een bepaalde tijd. Hierbij valt te denken aan ingezonden brieven, advertenties en hoofdredactioneel commentaar. Maar ook aan specialistische kranten. Er is bijvoorbeeld recent onderzoek gedaan naar het soldatenleven tijdens de Eerste Wereldoorlog aan de hand van onderzoek naar militaire kranten die in de oorlogvoerende landen uitgegeven werden. De brieven bieden een spectaculaire inkijk in de gedachtewereld van de militairen en van de legerleiding.[2]

Kranten vormen voorts een nuttige bron voor onderzoek naar het functioneren van de politiek en de economie, opvattingen over kunst, literatuur en wetenschap, maar ook het gebruik van de Nederlandse taal.[3]

Naast kwalitatief onderzoek – naar meningen, opvattingen en maatschappelijke tendensen – bieden kranten goede mogelijkheden om kwantitatief onderzoek te doen. Zo kan de inhoud van kranten over een langere periode kwantitatief geanalyseerd worden, of worden vergeleken met andere kranten, eventueel in andere tijdvakken. Op deze manier kan de onderzoeker sociale, religieuze en maatschappelijke processen blootleggen.[4] Een fraai voorbeeld van dit type onderzoek is de recent in het Nederlands verschenen biografie van Adolf Hitler, door de bekende BBC-documentairemaker Laurence Rees. Historicus Rees analyseert daarin allerlei overlijdensadvertenties van Duitse soldaten in kranten. Gezien de sterke afname van de melding “gestorben für den Führer”, van ruim 40 naar 12 procent, constateert hij dat het enthousiasme voor de Führer vanaf de Slag bij Stalingrad (1942-1943) evident terugliep. Hitler verloor vanaf dat moment voor velen zijn charisma.[5]

Door de digitaliseringsslag die in het afgelopen decennium is gemaakt, vormen kranten prima bronnen voor genealogisch onderzoek. In de vorige eeuw was het haast ondoenlijk om kranten een voor een uit te pluizen op zoek naar een mogelijke naam van een familielid. Je had aanwijzingen of geluk nodig om de juiste informatie te vinden. De massale digitalisering van regionale en lokale kranten via *optimal character recognition* (OCR) heeft dit type genealogisch onderzoek een stuk eenvoudiger gemaakt. Door OCR kan er snel met zoektermen in online kranten gezocht worden.[6] Een goede startpagina voor stamboomonderzoek is http://www.stamboomgids.nl/archieven/krantenarchieven.

Van grote waarde is het digitale krantenoverzicht van de Koninklijke Bibliotheek, dat talloze periodieken bevat uit de periode 1618-1995. beeld Enne Koops

Landelijke krantenarchieven

Er zijn diverse landelijke krantendatabanken die de christenhistoricus waardevolle informatie bieden. Een uitstekend archief is Digibron, het digitale kenniscentrum voor de gereformeerde gezindte. Naast het *Reformatorisch Dagblad* bevat dit archief miljoenen artikelen uit diverse bladen, zoals het *Gereformeerd Weekblad* (gereformeerd), *De Reformatie* (gereformeerd-vrijgemaakt), *De Saambinder* (Gereformeerde Gemeenten), diverse kerkbrochures (Theologische Universiteit Apeldoorn), het *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis*, enzovoort.[7]

Van grote waarde is het digitale krantenoverzicht van de Koninklijke Bibliotheek, dat talloze periodieken bevat uit de periode 1618-1995. Onder de collectie bevinden zich de gereformeerde kranten *Trouw* (1944-1975), het *Nederlands Dagblad* van 1944-1994 (van 1948-1967 het *Gereformeerd Gezinsblad* geheten en voor die tijd *De Vrije Kerk*) en het katholieke dagblad *De Avondster* (1895-1950). De KB-krantensite, die steeds geactualiseerd wordt, biedt de mogelijkheid om gevonden artikelen op te slaan of te printen. Op de site zelf kunt u alle titels zien die gedigitaliseerd zijn.[8]

Minder bekend is dat de Koninklijke Bibliotheek ook de ANP-radiobulletins van 1937-1984 in tekstvorm gedigitaliseerd heeft. De term gereformeerd, ter indicatie, levert hier ruim 500 hits op.[9]

Regionale databanken

Zoekmachines voor regionale kranten zijn er ook in overvloed, maar ze zijn helaas niet allemaal van hoogstaande kwaliteit. Voor christenhistorici die geïnteresseerd zijn in de kerkelijke geschiedenis van de Noord-Veluwe (regio Elberg, Ermelo, Harderwijk, Nunspeet en Putten), biedt de krantensite van het Streekarchiviaat Noordwest-Veluwe een mooi startpunt.[10]

Regionaal onderzoek naar de Zeeuwse geschiedenis is mogelijk via de krantenbank van de Zeeuwse Bibliotheek. Hier kan men onder meer bladeren door het gereformeerd *Zeeuwsch Dagblad* (1944-1962), of zoeken in documentatie over de watersnoodramp van 1953.[11]

Een laatste vermelding verdient de zoekpagina *De Krant van Toen* met Noord-Nederlandse kranten als de *Leeuwarder Courant* en het *Dagblad van het Noorden*. Hoewel deze dagbladen niet van christelijke snit zijn, bevatten ze veel informatie over regionale kerkgeschiedenis en godsdienstige ontwikkelingen.[12]

Alle krantenarchieven hier een voor een opnoemen zou niet alleen een titanenklus zijn, maar is tevens een onzinnige bezigheid. Daarom verwijs ik voor een totaal krantenoverzicht, gesorteerd per provincie, naar deze overzichtelijke startpagina: http://kranten-historisch.startpagina.nl/.

Noten

[1] Frank van Vree, ‘Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke verandering’, in: Henk Kleijer (ed.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1992) 100.
[2] Robert L. Nelson, ‘Soldier Newspapers: a Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond’, *War in History* 17.2 (2010) 167-191.
[3] http://kranten.kb.nl/disclaimer.html (pageview 24 december 2012).
[4] Zie uitgebreid: Rutger de Graaf, *Journalistiek in beweging: veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en ’s-Hertogenbosch 1813-1899)* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010).
[5] Laurence Rees, *Het charisma van Adolf Hitler. Hoe hij miljoenen naar de afgrond leidde* (Amsterdam: Ambo/Anthos, 2012) 278-279.
[6] Kimberly Powell, *The Everything Guide to Online Genealogy. A Complete Resource for Using the Web to Trace your Family History* (Avon, MA: F+W Publications, 2008) 122-123.
[7] http://www.digibron.nl.
[8] http://kranten.kb.nl/themes/Beschikbare_titels/
[9] http://anp.kb.nl/
[10] http://www.streekarchivariaat.nl/nl/kranten
[11] http://zoeken.krantenbankzeeland.nl/
[12] http://www.dekrantvantoen.nl/ ◁

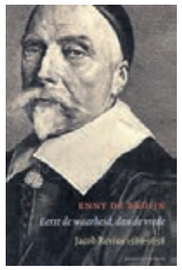

Jacob Revius en de vorming van gereformeerd Nederland

***Enny de Bruijn,* Eerst de waarheid, dan de vrede. Jacob Revius 1596 – 1658.** Zoetermeer 2012: Uitgeverij Boekencentrum. 661 blz., € 34,90.

Hans Ester

Enny de Bruijns boek over Jacob Revius is zo rijk van inhoud en historisch zo goed onderbouwd dat ik me over het tempo heb verbaasd waarin de recensies in juni 2012 losbraken. Enny de Bruijn heeft meer dan tien jaar van haar studieuze leven aan Revius gewijd. In welke verhouding zou de tijd van lezen van haar studie door de recensent moeten staan ten opzichte van de tijd van onderzoek? Het boek *Eerst de waarheid, dan de vrede* verlangt een stevige doordenking van het geschrevene. Op de lezer die zichzelf kent, begrijpt vanuit de calvinistische traditie en dringende, noodzakelijke geloofsvragen stelt, is van toepassing dat Revius zowel historisch interessant als gespreksgenoot van het hier en nu is. Bij een dergelijk gesprek spelen zowel sympathie, begrip als spijt en tegenspraak een rol.

In de inleiding tot haar boek houdt Enny de Bruijn het nog redelijk neutraal. Zij plaatst het wereldbeeld van Revius in het centrum van haar onderzoek en zoekt naar de genese van dit wereldbeeld in de duidelijk gemarkeerde perioden van Revius' leven: "Op welke manier staat hij in het leven, hoe beschouwt hij God, mens en kosmos, en welke opvattingen heeft hij – daaruit voortvloeiend – over wetenschap, cultuur, religie en politiek?" (p. 23)

Grondig: dat is het woord dat de in deze studie gevolgde werkwijze het best karakteriseert. Enny de Bruijn volstaat niet met het schetsen van een globaal beeld van Revius' werkzaamheden in de verschillende levensfasen. Door haar onvermoeibare historische nieuwsgierigheid is dit boek een rijke bron van kennis van de zestiende en zeventiende eeuw in de Nederlanden geworden. Het is door het personen- en het zakenregister ook een belangrijk naslagwerk, heel in het bijzonder voor de historie op godsdienstig gebied van de illustere stad Deventer.

De uitleg van de Bijbel beoefende Revius op de basis van een grondige kennis van de Bijbelse grondtalen en een diep inzicht in het interne verband van begrippen en verhalen binnen de Bijbel zelf. Aan Revius' omgang met de Bijbel heeft Enny de Bruijn het hoofdstuk "Hovenier in de tuin van het Woord" gewijd. Voor mij is dit het belangrijkste deel van haar boek. Dat heeft met de grondige inhoud te maken. En evenzeer met een zekere mate van kritische distantie van de schrijfster ten opzichte van haar "onderzoeksobject". Op menige plaats in dit boek valt te lezen dat de theologische waarheid, de in het Woord van God geopenbaarde "Waarheid met een hoofdletter" (p. 131) voor Revius cruciaal is. Hierbij plaatst Enny de Bruijn terecht een kritische kanttekening: "Probleem is alleen dat hij de beperktheid en feilbaarheid van de menselijke waarneming en interpretatie – die hij met de mond belijdt – daarbij niet daadwerkelijk meeweegt. Zodoende wil hij de waarheid nog wel eens zonder meer vereenzelvigen met de gereformeerde leer, de neo-aristotelische filosofie, de contraremonstrantse visie op de politiek en in het algemeen met zijn eigen theologische opvattingen." (p. 131) De schrijfster geeft Revius het volle pond voor zijn wetenschappelijke degelijkheid en integriteit. Maar ze legt ook een spanningsveld binnen het samenspel van geloof en toewijding bij Revius bloot: "[Revius] levert een substantiële bijdrage aan de Statenvertaling en hij maakt een psalmberijming. Uit zijn zeer diverse werkzaamheden op dit terrein blijkt dat theologie en filologie wat hemzelf betreft vreedzaam hand in hand gaan. Toch ligt hier wel degelijk een bron van mogelijke spanning: de theoloog wil immers bij voorbaat gehoorzaam buigen onder het universele en tijdloze gezag van de Schrift, terwijl de filoloog geneigd is om tekstkritisch aan de slag te gaan, waarmee het accent verschuift naar de menselijke, historische en tijdgebonden kant van de overgeleverde teksten." (p. 263) Met inachtneming van alle ter zake doende overwegingen van Revius stipt Enny de Bruijn hier een fundamenteel probleem aan dat over de voorwaarden gaat van het menselijk begrijpen (van teksten, van de geschiedenis, van elkaar, van onszelf). In dit opzicht hakte Revius te snel ingewikkelde knopen door.

Revius en anderen met hem bepaalden de kaders van de orthodoxie voor de eeuwen die na hen kwamen. En met de kaders van de orthodoxie waren automatisch de grenzen verbonden die voor orthodoxe christenen aan de deelname aan de cultuur waren gesteld. Het verschil tussen Revius en de op hun gezag binnen de kerkelijke gemeente rustende predikanten lag in het gesprek dat de zeer geleerde, humanistisch-klassiek gevormde Revius met zijn tijdgenoten aanging. Dat gesprek maakt na Revius plaats voor een onvruchtbare wereldmijdende levenshouding.

Revius had een opvallende belangstelling voor de opvattingen van Calvijn. Luther speelt in zijn denken een naar verhouding geringe rol. Daarvoor geeft dit boek geen goede verklaring. Überhaupt speelt het geestesleven in het Duitsland van de zeventiende eeuw, een geringe rol bij Revius. Hetzelfde geldt voor het Piëtisme. Graag had ik daarover iets meer gelezen. Net zo spannend als het onderwerp van het Schriftgezag en het Schriftverstaan bij Revius is diens houding tegenover de Joden. Hier prikt de schrijfster de mythe door die zijn oorsprong vond in de beroemde dichtregel "t'en zijn de Joden niet, Heer Jesu, die u cruysten". Revius bepleitte heel duidelijk de bekering der Joden van wie hij de identiteit als religieus en niet als raciaal gegeven opvatte. Het hoofdstuk "De bekering van de joden" is belangrijk, maar het mist de inbedding in de wettelijke voorschriften die tijdens de zeventiende eeuw voor de Joden bestonden.

Enny de Bruijn heeft een bijzondere schrijfstijl: lucide en trefzeker, met onderkoelde humor en een onderliggende superieure korzeligheid.

Gerard Raven

De tentoonstellingen zijn gesorteerd op einddatum.
MK = met museumkaart gratis.
Vraag eens een rondleiding of schoolprogramma aan!

t/m 24 februari
Ontsnapt aan de Beeldenstorm. Middeleeuwse beeldhouwkunst.
Bisschopszetel Utrecht was een centrum van kerkelijke topkunst. Doordat de beelden op ooghoogte zijn geplaatst, zijn ze extra goed te zien. Met catalogus, stadswandeling, enzovoort. Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, 030 231 72 96, www.catharijneconvent.nl, di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17, MK.

t/m 16 maart
Helmantel in Kampen.
Tentoonstelling van zijn schilderijen. De kunstenaar combineert het werk met de religieuze boodschap en schoonheid van de ikonen van het museum. Ikonenmuseum Kampen, Buiten Nieuwstraat 2, 038 385 84 83, www.ikonenmuseumkampen.nl, di-wo 13-17, do-za 10-17, MK.

t/m 14 april
Kloosterlingen.
Foto's van Annie van Gemert van het kloosterleven in Nederland en België tussen 1994 en 2006. Met fotoboek. Klooster Ter Apel, Boslaan 3-5, Ter Apel (Gr), 0599 581 370, www.kloosterterapel.nl, di-za 10-17, zo-feestd. 13-17, MK.

t/m 5 mei
Lekker Joods. Een wereld op tafel.
Eten is een belangrijk aspect van het Joodse leven door de eeuwen heen. Hoe zit dat met de Joodse spijswetten en de dubbele keuken? De bezoeker kan in het museum en het café de Joodse keuken proeven, ontdekken en beleven. Met culinaire evenementen. Joods Historisch Museum, Nieuwe Amstelstraat 1, Amsterdam, 020 531 03 10, www.jhm.nl, dagelijks 11-17, MK

Semi-permanent
Museumpark Orientalis heeft een succesvolle doorstart gemaakt, maar de provincie Gelderland overweegt plots de subsidie in te trekken. Het besluit is uitgesteld tot februari. Al meer dan 3000 mensen tekenden de petitie voor het openhouden; u kunt dit ook doen op www.museumparkorientalis.nl/nl/nieuws. En/of wordt vriend voor €20,-! In het binnenmuseum staat de expositie *Toen God nog schreef,* over het ontstaan van de drie heilige boeken. Daarna kunt u een kijkje nemen in het openluchtmuseum. Ruik de geuren in de Arabische soek. Ervaar de stilte of juist de bedrijvigheid in het bedoeïenenkamp in de woestijn. Beleef de oudheid in de Romeinse straat. Geopend t/m 28 okt (di-zo 10-17) en 15 dec-6 jan (10-17). Profetenlaan 2, Heilig Landstichting, bij Nijmegen, kantoor 024 382 31 10, www.museumparkorientalis.nl.

Semi-permanent
De Portugese Synagoge is geheel gerestaureerd. In de kelders van de bijgebouwen zijn de nieuwe depots (schatkamers) van het Joods Historisch Museum te zien. Joods Historisch Museum, als boven.

Semi-permanent
Audiotour door de restauratie en de geleidelijke herinrichting van de huiskerk. Museum Ons' Lieve Heer op Solder, Oudezijds Voorburgwal 40, Amsterdam, 020 624 66 04, www.opsolder.nl, ma-za 10-17, zo-feestd. 13-17.

Zilverwerk uit de collectie.

Aangelicht
Het Bijbels Museum en de Vrije Universiteit hebben de Stichting Collectie van Noordwijk opgericht voor het behoud van een collectie *boeken vol zilverwerk*. Deze Collectie van Noordwijk is de grootste verzameling kerkboekjes met zilverbeslag. De stichting heeft €300.000,- gekregen van de BankGiro Loterij om deze bijzondere collectie te verwerven. In 2006 vond in het museum al de tentoonstelling *Zondags zilver* plaats. Zie verder www.stichtingcollectievannoordwijk.nl.

Museum Flehite heeft van het Rijk en de gemeente Amersfoort vier portretten in langdurige bruikleen gekregen. Een daarvan is het schilderij van Cornelis van Duverden, de eerste schout na de Hervorming (1579-1611). Hij was een machtig man die zonder moeite anderen bevoordeelde. Als fel calvinist was hij niet erg tolerant. De zusters van het Sint-Aagtenklooster waren doodsbang voor hem. Nadat de bezettingstroepen van Oranje hen tot tranen toe bedreigd hadden, kwam de schout hun vertellen dat ze niet meer gebonden waren aan hun kloostergelofte. Het stadsbestuur had het immers op hun eigendommen gemunt. De zusters trapten er niet in,

Cornelis van Duverden.

maar zij hadden wel veel last van de opgelegde boetes en inkwartiering van soldaten. Met verdriet constateerden zij dat Cornelis ook niet optrad tegen de Beeldenstorm van de Joriskerk.

HISTORIZON

een terugblik naar het heden

IN HET SPOOR VAN DE MIDDELEEUWSE ABT EMO

Op 9 november 1211 vertrok Emo van Huizinge voor een voetreis naar Rome. Hij was boos omdat de bisschop van Münster, onder wiens gezag hij viel, de schenking van de kerk van Wierum aan zijn klooster ongedaan had gemaakt. Om zijn gelijk te halen vertrok hij kort voor het invallen van de winter om het besluit van de bisschop door de paus ongedaan te laten maken. Emo deed het onmogelijke en arriveerde op 19 januari 1212 in Rome. Emo's reis, 800 jaar geleden is een schitterende leidraad door de culturele, politieke en religieuze ontwikkelingen van Europa aan het begin van de 13de eeuw. In die periode was Europa in heftige beweging.

Prof. Dr. Dick de Boer die een indrukwekkend reisboek schreef en **Ynskje Penning** van wiens hand een historische triller verscheen zijn de reisleiders tijdens deze tochten.

Door mee te gaan met één van deze reizen krijgt u een uniek beeld van het middeleeuws Europa.

Groninger Kerken

Abt Emo kwam uit Groningen en daarom is het boeiend hem hiernaartoe te volgen. Om zo een kijkje te nemen in dat, wat er nog te vinden is over het leven in Europa aan het begin van de bruisende dertiende eeuw.

7 t/m 8 juni 2013

Door Noord-Italië naar Rome

We volgen Emo's voetsporen op het laatste deel van zijn heenreis: het traject door Toscane en Lazio naar Rome. Een streek die reeds in de Romeinse tijd dichtbevolkt was. Ook toen Emo er in januari 1212 doorheen trok, vond hij hier steden van betekenis zoals Lucca en Montefiascona.

11 t/m 15 maart 2013

Noord-Franse Kathedralen

Toen Emo in 1211 door Noord-Frankrijk trok, vond hij hier het toonbeeld van het nieuwe denken. In verschillende steden verrezen immense gotische kathedralen die nog steeds bewondering oproepen voor de bouwkunst van de middeleeuwers.

13 t/m 16 augustus 2013

"REIS MET HISTORIZON NAAR HISTORISCHE LOCATIES"

Welkom bij Historizon! Geen gewoon reisbureau, maar dé organisatie voor één- of meerdaagse excursies met een historische beleving. We brengen u in de sfeer van de tijd waarin de geschiedenis zich afspeelde door de verhalen te vertellen op authentieke locaties.
Ook voor uw vereniging of voor uzelf, alleen of met familie stellen wij graag een interessante reis samen.

Op onze website vindt u een uitgebreide beschrijving van onze programma's. U kunt ook ons Magazine, met daarin het programma, aanvragen via onderstaande adresgegevens.

Historizon
Antwoordnummer 236
2160 VB Lisse (postzegel is niet nodig)

www.historizon.nl
info@historizon.nl
Tel.: 088 6360200